

İLMİHÂL DİNDARLIĞININ AHLÂK ALGISI YA DA “AHLÂKLI İNSAN” TASAVVURUMUZUN GELENEKSEL KAYNAKLARI ÜZERİNE BAZI TESPİTLER

Namık Kemal OKUMUŞ¹

ÖZ

Din denilince esas itibariyle güzel ahlâktan söz etmiş oluruz. Diğer bir deyişle din, sâfi güzel ahlâktan ibarettir denilirse bütünüyle yanlış bir şey söylenmemiş olur denilebilir. Din, bütünüyle ahlâkî umdelerden oluşmaktadır. İnanç, ibadet, muamelat, savaş, barış ve diğer bütün alanlardaki faaliyetlerin gerçek amacı, her şeyden önce ahlâklı bir insan ve dolayısıyla da ahlâklı toplum kazanımıdır. Bu nedenledir ki dinin gerek sözel, gerekse de formel alanındaki kazanımların asıl hedefi olan ahlâk için insanoğluna bazı ritüeller üzerinden talim yaptırılmaktadır. Talimi yapılan şeyin kendisi değil, onun vasıtasıyla elde edilen değer peşinde olan din ise, bu eylemsellik üzerinden kendisini her türlü katmanda başarıyla temsil edecek kişilikleri inşa etmek istemektedir.

Anahtar Kelimeler: Din, dindar, dindarlık, ilmihal, gelenek, mezhep, ahlâk, değer.

SOME OBSERVATIONS ON TRADITIONAL SOURCES OF OUR “MORAL HUMAN” ENVISION OR CATECHISM RELIGIOSNESS’S MORAL PERCEPTION

ABSTRACT

When we say religion, we mention about the good morals. In other words, if religion is called as pure and entirely consisting of beautiful morals, it won't be wrong. Because it's entirely composed of ethical principles. The real purposes of faith, worship, transactions of war, peace and all other activities are achieving of a moral human and hereby a moral society. As the main target of the gaining is moral in the verbal and formal field, human beings are made to trained through some rituals by religion. It aims to build

¹ Doç. Dr. Namık Kemal OKUMUŞ Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Bölümü, nkemalokumus32@gmail.com

personalities that will represent itself successfully on every degree through these kinds of actualities while it also pursuits not the thing that been practiced but the values obtained by the practice.

Keywords: Religion, religionist, religiousness, catechism, tradition, sect, moral, values.

GİRİŞ

Geleneksel dindarlığın kaynak eserlerinden olan ilmihâl türü kitapların, mutlak surette genel bir ihtiyaçtan hâsıl olduğu söylenebilir. Zira Arabistan Yarımadasında İslâm'ın yayılışından sonra ilk muhatapların dilini konuşmayan pek çok kavmî unsurun Müslüman olduğu bilinmektedir. Ana dilleri Arapça olmayan bu kavimlerin yeni dini anlayabilmek için öncelikli olarak ilgili dil üzerinden eğitim veren kişilere ihtiyaç duymuş olması, zaman içerisinde eğitim-öğretim maksatlı olarak çeşitli dinî eserlerin kaleme alınmasını gerekli kılmıştır. Bu şekildedir ki sonradan dine girmiş olan pek çok Müslümanın bilgi ihtiyacını gidermek için inanç, ibadet, muamelat, siyer ve ahlâk konularını içeren eserlerin tertibi husûle gelmiştir. Önceleri yalnızca halk dindarlığını besleyen bu tür eserler, zamanla öğreticilerin de başucu eserleri olması gibi bir mahiyeti kazandığı da söylenebilir. Bu durumun kalıcılık arzemesi dolayısıyla, aradan geçen zaman zarfında ilgili eserlerin toplum nezdinde temel kaynak olarak algılanması durumu da baş göstermiş gibidir.

Dahası, Müslümanın dinî yaşantı alanını düzenleyen teorik ve amelî/pratik eserlere olan ihtiyaç, dönemsel olarak ilmihâl türü eserlerin yazımının belirgin olarak görülmesini de tetiklemiş gibidir. Hatta öğrenim ihtiyacının kalıcı vafsa dönüşmesi, geleneksel dindarlık ölçüğünde ilmihâl türü eserlerin özellikle de fıkıh literatürü yedeğinde gelişmesini kolaylaştırmıştır. Belki de sırf bu yüzden ilmihâl türü eserlerde akîdeye yer verilmiş olması, ibadet ve muamelat konularının girişi mesabesindeki bir adımı olarak görülebilir. Zira yapılan ibadetlerin değer kazanabilmesi için öncelikli olarak inanç alanının tahkim edilmesi gerekmektedir. Bu alanda oluşabilecek herhangi bir boşluk, ya da negativite, yapılan ibadetlerin geçerli olmasını da tehlikeye düşürebilecektir.

Görebildiğimiz kadarıyla mevcut ilmihâllerin büyük bir kısmı, herhangi bir fikhî/amelî mezhebin dünya görüşünü desteklemek ya da mezhebin temel akidevî görüşlerini halka sunmak için kaleme alınmıştır. Bu nedendir ki zaman içerisinde ilmihâl yazımı, sadece eğitim-öğretim maksadıyla değil, bir kabulün diktesi şeklinde ideolojik bir mahiyet de kazanmıştır. Zira bu maksatla kaleme alınmış olan bazı eserlerde ilmihâl

yazımının gayesi olarak ifade edilmiş olan gerekçelerin başında: “*Ehl-i Sünnet imamlarının belirlemiş olduğu doğru dini halka sunmak*”² amacının olduğu görülmektedir. Bu amaçla kaleme alınmış olup hakikatin merkezinde durduğunu ileri süren her düşünce nezdinde, kendisi gibi olmayan öteki düşünceler *Ehl-i Bidat* olarak kabul edilmiştir.³ Görüldüğü kadarıyla ilmihâl yazım işlemi, öncelikli olarak mezhebî iradenin güçlenmesine mâtuf olarak canlı tutulmuştur. Bu canlılık daha ziyade kesin kuralların kodifiye edilmiş olduğu eserlerden olan ilmihâl-fıkıh birlikteliğinin kotarılmasıyla husûle gelmiştir denilebilir.⁴ Mezhebî endişenin dışında kaleme alınmış olan ilmihâl türü eserler ise, belki de pratik/günlük hayatın dayatmış olduğu mecburiyetten dolayı yok denecek kadar azdır. Yukarıda ifade edilmiş olduğu üzere bu konuda tek tük eserler varsa da genel olarak ilmihâl türü eserler, ait olunan grup dinamiği içerisinde kaleme alınmışlardır.

Osmanlı toplumunun geleneksel dindarlık görünümü, özellikle de fıkıh/ilmihâl eserleri üzerinden izlenebilir kanaatindeyiz. Zira ilgili toplumun görünür dindarlığının geleneksel kaynak eserlerinden olan ilmihâl-fıkıh türü çalışmalar, her şeyden önce eğitim-öğretim kurumlarında başucu eserlerinden kabul edilmiş olması, ilgili eserlerde ele alınmış olan konuların yakınlığı noktasından daha bir önem kazanmaktadır. İlmihâllerin genellikle fikhî konuları işlemiş olması bir dereceye kadar anlaşılabilir bir şey ise de, hayatı sadece fıkıh penceresinden görmenin de pek çok sakıncaları olduğu bilinmektedir. Oysaki yapılan ibadetlerde nihaî amaç olarak ahlâkî kazanımı önelemeyen bir davranış, fıkıh kuralları formatında olduğu gibi sadece şekil üzerinden tanımlanan kuru bir eylemden öte bir şey değildir. Aynı durumu Cumhuriyet sonrası ülkemiz Müslüman toplumu özelinde ifade edecek olursak bu ihtiyaç, tıpkı geçmişte olduğu gibi genel olarak fıkıh/ilmihâl kitaplarıyla hallediliyordu.⁵ Daha sonraları ise rejim değişikliğinin akabinde yürürlüğe giren alfabe

² Hüseyin Hilmi Işık, *Tam İlmihâl*, İstanbul 2009, s. 36; *Mızraklı İlmihâl*, İstanbul ts., s. 29, 134; Hasan Yavaş, *Rehber İlmihâl*, İstanbul 2009, ss. 11-23; Muttalip Yılmaz, *Namaz Hocası Açıklamalı İslâm İlmihâli*, Ankara 2008, s. 25. Bu amaç, Ehl-i Sünnet inancını merkeze alan sünnî mezheplerin dışındaki ilmihâllerde ise Ehl-i Beyt Yolu'nun yani Şiî, Alevî-Bektaşî inancının kutsiyeti ve korunması üzerinden dile getirilmiştir. Bkz. Mehmet Keskin, *Caferî İlmihâli*, Ankara 2010, ss. 29-32.

³ İlgili tasavvur nezdinde *Ehl-i Bidat* olarak tanımlanmış ve itikâdî açıdan ötekileştirilmiş olan düşünce ekolleri şunlardır: Mu'tezile, Şia, Mürcie, Cebriye ve Hariciler. Bkz. Muttalip Yılmaz, *age*, ss. 25-28.

⁴ Kemal Yıldız, *Fıkıhın Aydınlığında İbadet ve Hayat*, İstanbul 2006; Ali Fikri Yavuz, *Açıklamalı-Muamelatlı İslâm İlmihâli/İslâm Fıkıhı ve Hukuku*, İstanbul 2002; *Geniş İslâm İlmihâli/İslâm Fıkıhı ve Hukuku Açıklamalı-Muamelatlı*, İstanbul 1977, Yusuf Kerimoğlu, *Emanet ve Ehliyet/İslâm İlmihâli*, İstanbul 1985; M. Kemal Pilavoğlu, *Din Rehberi*, Ankara ts.; İsmail Mutlu, *Günümüzün Meseleleri ve Hikmetleriyle Yeni İslâm İlmihâli*, İstanbul 1992; İ. Hakkı Uca, *Büyük kadın İlmihâli*, İstanbul 2003; Hasan b. Ammar eş-Şürrûnbilâî, *Nuru'l-İzâh*, İstanbul 1981; İsmail Kaya, *İslâm Dini ve İlmihâli*, İstanbul 1992.

⁵ Hanefî fıkıhının çeşitli meselelerini ele almış olan eserlerden bazıları ve bu eserler üzerinde yapılmış olan şerh ve haşiyeler, uzun yıllar basit ilmihâl bilgilerinin eğitimi ve öğretimi anlamında Osmanlı medreselerinde başucu eserleri olarak okutulmuştur. Bunlardan bazıları, o dönemin eğitim-öğretim materyali anlamında

değişiminden sonra din eğitimi-öğretimi noktasında pek çok sorunların yaşandığını da görmekteyiz. Öyle ki geleneksel yapının bozulması neticesinde halkın dinini okuyup anlayacak eserleri bulması neredeyse imkânsız bir hâl almıştır. Nitekim Osmanlı kültür havzasında kaleme alınmış olan eserleri okuyup anlayacak ve öğretecek kişilerin yetersiz olması, halk nezdinde dinî konulardaki cehaletin artmasına da katkı sağlamıştır denilebilir. Bu ihtiyacın giderilmesine mâtuf olarak yeni harflerle basılan ilmihâl türü eserlerin görülmesi ise neredeyse yarım yüzyılı almıştır. Paradoksal olarak ifade edilecek olursa, ilmihâl dinarlığının sınırlı yapısı göz önüne alınırsa yine de arada geçen yılların Müslüman toplumun dindarlaşmasında kayıp yıllar olarak görülmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Mamafih eksik olan, hiç olmayandan bir derece daha ehven olarak görülmelidir.

Müslümanların kendi dinlerini öğrenebileceği eserlerin sayısının yeterli olmaması, dahası halkın Kur'an ve sünnet üzerinden din öğrenimini tahsil edebilecek bilgi ve beceriye sahip olmaması, ister istemez ilmihâl türü eserlerin ihtiyaç hâline gelmesine neden olmuştur. Bu durumun farkında olan bazı çevrelerin gayretiyle, Osmanlı toplumunun geleneksel dindarlığını besleyen bazı eserlerin tercümesi ve sadeleştirilmesine başlandığı görülmektedir. Hatta özellikle de mevcut iktidarın baskıcı tutumunun sona erdiği ve siyasal algının değişiminin görünür olduğu Demokrat Parti yıllarında bu ihtiyacın karşılanmasına yönelik faaliyetlerin sıklaştığına şahit olmaktayız. Özellikle de 1950'ler, o dönme kadar Kur'an Kurslarında Osmanlıca ve Arapça okutulan fikhî eserler sadeleştirilince, ilmihâl denilebilecek bazı eserlerin görülmeye başlandığı yıllara denk gelmektedir. Ülkemiz halkının ekserisi Hanefî fikhîni benimsemiş kişilerden oluştuğu için, bu dönemde ilgili kurum ve kuruluşlarda genellikle Hanefî fikhînin eserleri okutulmuş, ya da dönemseller olarak kaleme alınan ilmihâller bu mezhebin öğretimine yönelik bir amaç üzerinden gerçekleştirilmiş oldu. Dönemin özelliğine binaen, halkın dindarlaşmasını temin edebilmek için o güne dek sadece hocaların elinde olan bazı fikhî eserler, özellikle de ilmihâller sadeleştirilerek halkın kullanımına sunulmuştur.

ilmihâl bilgilerinin doğrudan fıkıh eseri adı altında öğretildiğini de göstermektedir. Mamafih, İbrahim Halebî'nin "*Halebî-yi Kebîr*" ve "*Halebî-yi Sağır*" ile "*Mülteka'l-Ebhur*" adlı eserleri, Molla Hüsrev'in "*Gurer ve Dürer*" adlı eseri, Kudurî künyesiyle meşhur olmuş olan Ahmed b. Muhammed el-Bağdadî'nin "*Muhtasar-ı Kudurî*"si, Şûrunbilâli ve Ebu'l-Zeyd el-Şiblî'nin "*Nuru'l-İzâh*" adlı eseri, itikad konularının öğretimi amacıyla kaleme alınmış olan çeşitli Amentü Şerhleri, Ehl-i Sünnet akidesinin muhtasar eserlerinden olan Ömer Nesefî'nin "*Metn-i Akaid*"i, yazarı bilinmeyen ve daha çok anonim eser olarak kullanılan "*Mızraklı İlmihal*", son devir ulemasından Mehmet Zihni Efendi'nin "*Nimet-i İslâm*"ı gibi pek çok tanınmış eser, Osmanlı kültür coğrafyasında ilmihâl türü eserlerin ilk örnekleri olarak kullanılmıştır.

1-İlmihal Yazımını Doğuran Süreç

Yüzyılın başında dinî hakikatleri öğrenebilmek için Müslümanların elinde çok az eser vardı. Esasında bu iş Kur'an-ı Kerim üzerinden yapılabilirdi. Ancak o günün koşullarında halkın büyük çoğunluğu Kur'an okuma bilmemekte ya da okuduğunu anlamamaktaydı. Halkı bilinçlendirme babında ilmihal yazımı, topyekûn bir Kur'an öğretiminin mümkün olmaması hasebiyle, günlük ibadetlerin sağlıklı bir şekilde yapımı amacına mâtuf olmak üzere halkın kullanımına sunulan pratik din bilgileri içeren ilmihâllerin yazılması daha elverişli görünmüştür. İlk örnekleri daha önceleri görülse de özellikle de 1950'lerden sonra bu ihtiyacı karşılayan "ilmihâl", "cep ilmihâli",⁶ "namaz hocası", "askere din kitabı", "Müslüman çocuğun din kitabı" adlı eserler, büyük bir oranda halkın kullanımına sunulmuştur. 1980'lerden sonra büyük bir ilmihâl yazımı patlaması olmuş olsa da, 1990'lardan sonra ise neredeyse her grup ve ekol, hatta yayınevi kendisini temsilen bir ilmihâl çıkartmıştır. Bu faaliyetlerin görünür kazanımı olarak Cumhuriyet neslinin dindarlığının "*ilmihâl dindarlığı*", ilgili gençliğin de "*ilmihâl gençliği*" olduğu söylenebilir. Dahası bu durum, din konusundaki eğitim ve öğretimin yoksunluğundan kaynaklanmış olabileceği gibi, dini geleneksel kazanımların dışında gerçek mahiyetinde anlatan kişilerin yokluğundan da kaynaklanmış olabilir.

Haksızlık etmemek babında ifade edilmelidir ki, ilmihâl algısının kişisel ve toplumsal gelişim basamaklarının her aşamasında daimî ve kalıcı bir ahlâkî yapı da önerdiği bilinmektedir. Ancak onun takip etmiş olduğu yolla bu algının gelişmesi mümkün değildir. Zira şekil şartları üzerinde tesis edilmiş olan bir dindarlıktan; öze ve amaca doğru kaymak o denli kolay bir şey değildir. Bu yüzdendir ki geleneksel kültürün insan yetiştirme düzeninde etkin dinî metinlerinden olan bu eserlerin kodladığı din algısı, hâlihazır durumun irdelenmesiyle daha yakından tanınabilir kanaatindeyiz. Denilebilir ki ilmihâl kültürü, geleneksel yapının kurgulamış olduğu yasal Müslümanlığın inanç, ibadet ve ahlâk kodlarını belirleyen klâsik metinleri mesabesinde. Ülkemiz Müslümanlığı özeli için söyleyecek olursak ilgili metinler, siyasî ve dinsel otoritenin izin verdiği ölçüde halkın benimsemiş olduğu ve resmî dindarlığın Sünnî inanç haritası şeklinde tezâhür eden bir anlayışın da taşıyıcısı konumundaki metinler şeklinde anlaşılabilir. Güç merkezlerinin izin

⁶ Mevcut ve herkese hitap eden ilmihâllerden yalnızca sayfa adedi ve ebat olarak farklılık gösteren bu tür eserler, kullanım kolaylığına mâtuf bir şekilde dizayn edilmiştir. İlgili mezhebin anlayışı doğrultusunda kaleme alınmış olan cep ilmihâllerindeki konuların, genel manada iman ve ibadet ile ilgili sahalardan, buna mukabil az da olsa ahlâk ve âdâb konularından da seçildiği görülmektedir. Bkz. Mehmet Paksu, *Cep İlmihâli*, İstanbul 2013; Mehmet Soymen, *Cep İlmihâli*, Ankara 1979; Abdulmâbud el-Meftûni, *Cep Şafî İlmihâli*, İstanbul 1995; Mehmet Altunkaya, *İmtihan Rehberi ve Sualli-Cevaplı Cep İlmihâli*, İstanbul 1977.

verdiği ölçüde gelişebilecek olan bir iman ve ahlâk algısı kültü, sadece siyasî otoritenin ilgi alanına giren bir konu değil, ondan da öte dinsel otoritenin de benimsediği bir öğretim metodu olarak karşımızda durmaktadır. Halkın İman ve ahlâk esaslarının standartlaşma süreci izlenirse, resmî dindarlığın iman ve ahlâk alanındaki güçlü faaliyetleri daha yakından görülebilir herhâlde.

Görüldüğü kadarıyla ilmihâl kültürünün beslemiş olduğu ahlâkî yapının çatısı, davranışsal değerler/kazanımlar üzerinde değil, öncelikli olarak inanç ve ibadetin şekli yeterliliği üzerinde şekillenmiş gibidir. Bu nedendir ki ilmihâl dindarlığının temel ahlâkî davranış modeli, insan ve toplum algısını belirleyecek şekilde ibadetlerin “borç” unsuru üzerinde tesis edilmesini gerekli kılmıştır. Borç algısı üzerinde kurulan bir ahlâkî yapının kişisel gelişim noktasında içselleştirilen davranış modelleri üretemeyeceği de yaşanan örnekliklerden bilinmektedir. Ödeme imkânı bulunan bir borç yükümlülüğü, borcun ödenmesine odaklandığı için, aradaki kazanımları görmezden gelecektir. Dahası borç algısı, iman ve ibadet alanındaki her noktayı öncelikli olarak Kur’an ve onun dikte etmiş olduğu taabbudî kazanımlardan da bir hayli uzaklaştıracaktır. Zira kişisel ve toplumsal gelişimin merkez unsuru olan her eylem, bu algı sayesinde dünya üzerindeki bir kazanımı görmezden gelebilmektedir. Hatta ibadetlerdeki gerçek amaçlar, insan ilişkileri bağlamında oluşan yakın kazanımlar üzerinden değil, soyut bir “Allah rızası” gibi uzak beklentiler üzerinden tanımlanmakta, bu yüzden de insanoğlu kendisini geliştirecek değişimlerden yararlanma imkânını kaybetmektedir. Hâlbuki Yüce Allah’ın rızası, somut ahlâkî kazanım elde edilen her türlü “salih amel” ile birlikte. Allah’ın rızasının günlük yaşantı içerisinde aranmaması neticesinde, “öteki” ile olan ilişkilerdeki olası ahlâkî sınır, bu şekilde alanı daraltılmış ve uzak beklentilere-uhrevî kazanımlara- terk edilmiştir. Belki de bu yüzden ki Müslüman kültür nezdinde temerküz edilmiş olan ilmihâl kültürünün bireysel ahlâkî besleyen her umdesi, günlük yaşantının dışındaki bildirimler olarak algılanmıştır. O yüzden de ahlâk denilince sadece edep/adap anlaşılakta, kişiliği bütünleyen kalıcı bir erdemden bahsedilmemektedir.

2-Müslüman Toplumunda İbadet Algısı

Kutsal metinlerde esas öge olarak insanı “eğitici” vasfıyla dile getirilmiş olan “inanç” ve “ibadet” alanlarının ilmihâl kültüründe “ödenebilecek kişisel borç anlayışı” üzerinden dile getirilmiş olması, davranışsal kazanıma yönelik bir ahlâkî yapıyı değil,

sahibine ödenip kurtulma imkânı olan bir borç algısını merkeze çekmiştir denilebilir.⁷ Onun içindir ki bu tür eğitimin yapıldığı her devir ve toplumlarda kişisel ve toplumsal süreçlerde ibadetlerin yapılış amaçları değişmiş ve kalıcı bir erdeme dönüşecek kazanımlar da sağlanamamıştır. Öyle ki Müslüman toplumlarda bile ilmihâl kültürünün kodladığı görünür ve somut kazanımlar yüzünden “*çıkar*” öncelikli bir din anlayışı gelişmiş, ibadetler kazanılacak sevap miktar ve de sayılarıyla ölçülür olmuştur.⁸ Bu nedenle de inanmış kişi ve toplumlar, yapılmakta olan ibadetler üzerinden ahlâk öncelikli bir din anlayışına evrilememiştir. Bu aşamada denilebilir ki, ilmihâl kültürünün beslediği ve sayısal veriler üzerinden teşekkül etmiş olan dindarlık ölçeğinde öz yerine şekil unsuru esas alınmış gibidir. İbadetlerden beklenen esas amaç ise büyük oranda göz ardı edilerek, “kuralcı” ve “şekilsel” bir durumsallık önerilmiştir. Dahası, bu yapı sayesinde inanç, ibadet ve ahlâk alanları da bütünüyle ayrıştırılarak, ilgili alanların birbirinden bağımsız alanarmış gibi anlaşılmasına zemin hazırlanmıştır. Ahlâkın önemsiz olması algısı da bu ayrıştırmanın doğal bir sonucu olarak karşımızda durmaktadır.

3-Zihnî Durum

Keza, kutsal geçmiş ve muhterem atalar kültü üzerinden dindarlık devşiren ilmihâller, kısmen “*soylu*”, kısmen “*millîci*”, kısmen de “*yöresel*” olan “*asr-ı saadet*” beklentisi içerisinde durmaktadır. Bu anlayış üzerinde teşekkül etmiş olan ilmihâl kültürü, “*öteki*” (*ehl-i bidat*) olan hiçbir şeyden hoşlanmaz, kendi algısına ters gelen yabancıyı da sevmeyen bir edayla kaleme alınmıştır. Ait olduğu değeri kutsayan bir dil üzerinde inşa edilmiş olan ilmihâlin temel vasfı, “*millî*” ve “*tanıdık*” unsurlardan ibaret oluşudur. Bu yüzden de kendi içerisinde daraltılmış bir mezhep ve grup tasavvurunu önemsemektedir. Dahası ilmihâller, bu ufuksuz algıyı temel dinsel gerçeklik olarak sunmakta, müntesipleri nezdinde din denilen şeyin de kendilerine sunulmuş olan ilgili kurallardan ibaret olduğunu

⁷ Kanaatimizce ibadet eyleminin amacına yönelik gerçek soru: “*Nişin ibadet edilir?*” sorusu olmalıdır. Bu soru cümlesi, ibadetin amacı, mantığı ve hedefini kurgulayan esaslı bir soru cümlesidir. Ancak Kur’an’ın da işaret ettiği şekilde ibadet üzerinden elde edilecek kazanımları devre dışı bırakarak, o eylemi sâfi ritüel ve seremoniye hasreden bir anlayış, şekilsel bir dindarlığın da yerleşmesine katkı sağlamış gibidir. Zira bu anlayışı destekleyen ilmihâl dindarlığı, namazın esasında ödenecek bir borç olarak görülmesini sağlamıştır. İlgili tasavvurun yer aldığı bazı ilmihâllerde, bireyin değişim ve dönüşümünde gerçek hedeflerden birisi olması gereken namaz ibadeti hakkındaki asıl yaklaşım ise şu cümlede özetlenmiş gibidir: “*Allah’a ibadet etmeye borçluyuz.*” M. Âsım Köksal, *İlmihâl*, Ankara 1957, s. 42; Bkz. A. Başak Sezgin, *Gençlik İlmihâli*, İzmir 2009; Abdulmecid Ünükül, *Dü Mezhebi İlmihâl*, Konya 1962.

⁸ Örnek olarak verilecekse, bazı ilmihâllerde şahadet getirilmenin faydaları sayılırken: “Kabri geniş olur, sıratı yıldırım gibi geçer, hamim suyundan içmez, Allah’ın didar/cemalini görür” şeklindeki somut kazanımlar dile getirilmiştir. Bkz. *Mızraklı İlmihâl*, s. 132-133. [Mü’mine kadın ölürken Azrail, 120 rahmet meleğiyle gelir, (*age*, s. 170), zalimler can çekişirken 313 melek haykırır, (*age*, s. 164), Levh-i Mahfuz’u 360 melek gözetir, (*age*, s. 161), kâfir kişi hanımı ile birleşirse bu zina olur, (*age*, s. 139), misvak ile kılınan iki rekât namazın sevabı, misvaksız kılınan yetmiş rekât namazın sevabından çok olur. (*age*, s. 126)].

ihlas ettirmektedir. Öyle ki, evrensel dinî ilkelere dâveti önceleyen Kur'an'a karşılık ilmihâller, hem "kuralcılığıyla", hem de "yerelliğiyle" ön plana çıkmakla, deyim yerindeyse, temel niteliği evrensel olan genel bir dâvetin sınırlarını mevcut algının daraltılmış ahlâkî kuralcılığı içerisinde kaybetmiş görünmektedir.

Halkın din anlayışını kurgulayan temel eserlerin başında gelen ilmihâllerde, özellikle de ibadetlerin icrâsında "ayrıntı" esas alındığı için, bir anlamda dinsel yaşamın olası sınırları ilgili ayrıntılar içerisine hapsedilmiş gibidir. Basit bir abdest olayı için bile geliştirilmiş olan onlarca kural, ilgili kurallardan haberdar olmayan kişileri eksik ve yanlış yapma algısına yönlendirebilmektedir. Bu şekliyledir ki, yaşadığı topluma ideolojik katkı sağlamak durumunda olan kişilerin daha basit bir abdest konusunu aşmamaları gibi bir hususun ortaya çıkmasıyla karşı karşıya bulunmaktayız. "Dereyi geçip çayda boğulmak", ya da "şeytan ayrıntıda gizlidir" özdeyişleri herhâlde bu çaresizliği anlatmak için kullanılmıştır. Müslümanın ibadet bilinci, basit ayrıntılar üzerinden elinden alınınca, böylelikle evrensel ve etkin olması gereken bir din algısı da ritüellerin "tâdil-i erkân" üzerinden yapımı amacına hasredilerek fikhın içerisindeki bir konuya hasredilmiştir. Daraltılan vizyon hasebiyle de Müslüman birey için artık sadece helal-haram çizgisinde bir yaşam modeli güncellenmiştir.⁹ Günlük yaşamın akışkanlığı da genel olarak ilmihâllerdeki örnekler üzerinden geliştiği için, yeni durumlarla ilgili olarak ortaya atılan her çözüm de olası bir kaygıyla karşılanmıştır. Uzun süreden beridir "tarihte tatil"¹⁰ yapan Müslüman akli, aynı zamanda akıl ve onun gerekli üretimlerini tarihsel yürüyüşün dışında gördüğü için, bilimsel gelişimin olağan seyrine uymayan pek çok öneri ve çözüm şeklini,¹¹ sırf ilmihâllerde yazdığı için dindarlık ölçüğünü besleyen olgusalıklar olarak görebilmiştir.

⁹ Bazı ilmihâllerde canlılık olayı farklı bir şekilde izâh edildiği içindir ki, yenilmesi yasak olan canlıların kıl ve derileriyle ilgili olarak birbirinden farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Mesela, kıl ve derinin canlı olduğunu kabul edenler, ilgili hayvan ve leşlerini deri ve kıllarının kullanılamayacağını, kıl ve derilerin cansız olduğunu söyleyenler ise bu gibi şeylerin kullanılabileceğine dair görüş bildirmişlerdir. Mesela: "Domuzdan başka olan hayvanların trnak, kemik, kıl ve tüyleri gibi içlerine kan girmeyen organları ve tabaklanan derileri hayvanların ölümleriyle pis olmaz" (Bkz. Bilmen, age, s. 63) hükmü, bu hassasiyet dikkate alınarak dile getirilmiş bir görüştür.

¹⁰ İhsan Turgut tarafından, "Tarihte Tatil" adlı eser içerisinde, azgelişmişliğin felsefesi bağlamında ifade edilmiş olan bu tabiri, Müslüman tasavvurunun kadîm bir hastalığı olan geçmişi kutsama üzerinden giderek yaşadığı çağı nasıl da atladığına işaret edebilmek için kullanmayı tercih ettik. Bkz. İhsan Turgut, *Tarihte Tatil/Azgelişmişliğin Felsefesi*, İzmir 1992, ss. 10-16.

¹¹ Mesela, Hz. Peygamber için söylenen "asla ihtilam olmazdı, büyük ve küçük abdesti misk gibi kokardı", ifadesi bu anlayışa bir örnek olarak verilebilir. (Bkz. *Mızraklı İlmihâl*, s. 122). Ayrıca bazı ilmihâllerde hem temiz, hem de temizleyici olan sulardan bahsedilirken, rengi, tadı ve kokusu değişmeyen sudan bahsedilir ki bu gibi suyun kullanılması önerilmektedir. (Bkz. Halil Güneç, *Büyük Şafî İlmihâli*, İstanbul ts., s. 38). Hâlbuki radyasyon ve benzeri kimyasal serpintilerin böyle bir nitelik üzerinden anlaşılacağı ve bu bilgiyle hareket edenler için radyasyonun zararından korunmanın mümkün olmadığı bilinmelidir. Kadının (Hz. Havva) erkeğin (Hz. Adem) kaburga kemiğinden yaratıldığını ifade eden hadis rivayetlerinin (Buharî,

I-İLMİHÂL TÜRÜ ESERLERİN GENEL ÇERÇEVESİ ÜZERİNE BAZI TESPİTLER

Bilindiği gibi ahlâk, dinlerin temel esaslarından olan inanç ve ibadetin amacını ve yönünü belirleyen değerler kümesinin adıdır. Onun içindir ki kişisel eylemsellik üzerinden ifâ edilen her ibadetin mutlak surette bir ahlâkî kazanımı bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, inanç ve ibadetin tahsis edilmiş olduğu alanlardaki beklentinin yönü de, mutlak surette ahlâkî kazanım üzerinde yol almaktadır. Yani adı geçen değerler, yalnız başına bir kazanıma işaret etmemekte, bu değerlerin üzerinden ahlâklı bir insan ve toplumun yaratımı hedeflenmiş olmaktadır. Ancak görebildiğimiz kadarıyla geleneksel ilmihâl dindarlığının bu hedefle uyuşmadığı, ilgili yapının içerisindeki temel eğilimin ahlâkî kazanım değil, ibadetin usûlüne uygun icrası öncelenmiş gibidir. Bu yüzden de ibadet yapan kişileri, ilgili ibadetin amacını aşan ve sanki askerî disiplin altına sokacak surette pek çok kural da konulmuştur. Dahası, şekilsel beklentinin öne geçmesi hasebiyle ibadetin yapımı esnasındaki her detay kural altına alınmış ve böylelikle de kişiler için hiçbir esneklik/boşluk bırakılmamıştır. İbadetin adeta üniforma içerisine sokulduğu bu yapının asıl gayesi, şekil şartının yerine getirilmiş olmasıdır. Bu amaçladır ki güneş doğarken namaz kılınamayacağı gibi, kadın ve erkek aynı namazı beraber kılamaz.¹² Hatta gayr-i ihtiyârî olarak yüzü kiblede başka yöne dönen kimse ile namaz esnasında en fazla üç kere kaşınan ve lüzumsuz yere öksürüp geçirenin namazı bozulmaktadır.¹³

1-İlmihal Türü Eserlerde Görülen Bazı Eksikler

Gelinen bu aşamada, ilmihâl kültürünün Müslüman toplum nezdinde baskın bir ahlâkî yapı oluşturamamasının nedenleri olarak gördüğümüz bazı unsurları kısaca şöylece sıralayabiliriz. Zira Müslüman bireyin din ve dünya tasavvurunu derinden etkilemiş olan bu yapı, ister istemez Müslümanın hayata bakışını da kökünden değiştirmiştir denilebilir. Hâlbuki bireyi inşa eden, hatta etmesi gereken her değer, genel bir akidevî ve taabbudî eylemsellik üzerinden tanımlanarak, sağlıklı bir kişisel ve toplumsal çizgi tutturulmak istenmiştir. Salih amel, takva ve ahlâk edimleri ise, onun süreç içerisindeki yani şimdi ve gelecekteki kazanımına işaret etmektedir. Bu nedendir ki teslim olmuş bir bireyin inanç ve ibadet algısı, fenomenolojik olarak Müslüman bireyi inşa ederken, sırf inanç ve ibadet

Enbiya, 1, *Nikâh*, 80; Müslim, *Rida*, 60; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 8) geçtiği eserler, ilgili mantığın dayandığı algıyı belirtmesi açısından hâlâ revaç bulmaktadır. Bkz. Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihâli*, İstanbul 2011, s. 13.

¹² Şentürk-Yazıcı, *age*, s. 121, 148.

¹³ Şentürk-Yazıcı, *age*, s. 135, 146-147.

bütünlüğü üzerinden kalıcı bir değere dönüştüğü düşünülmemeli, onun kalıcılığının ilgili eylemselliklere yüklenmiş olan ahlâkî kazanımlar sayesinde gerçekleşebileceğinin de bilinmesi gerekmektedir. Nitekim ilgili algının “*hep birlikte*” kişilik inşâ eden ahlâkî kazanıma hizmet etmesi gerekmektedir. Din ve toplum bağlamında icra edilmiş olan her türlü davranışın esasında uyum anlamında bir bütünsellik arzettiğini, dahası, dinsel/emredilmiş olan ile yaşanmakta olanın/hayatın kalıcı bir bütünlük oluşturması gerektiğini dile getirmiş olan Bayrakdar’a göre: “*İslâmda insanın bir “dinî”, bir “din dışı” hayatı gibi iki ayrı hayat çeşidinden bahsedilemez. İman ve ibadetler insan hayatının hem alt yapısı, hem de üst yapısıdır.*”¹⁴ Onun içindir ki inanç ve ibadet formlarına giydirilmiş olan ahlâkî kazanımlar öncelenmeden, sadece şekil unsurlarının ifâsıyla sâlih bir mü’min olma şansı yok gibidir.

a-Geleneksel ilmihâl dindarlığının yetersizliği kapsamında ilk olarak dile getirilecek olan şey, ilmihâllerdeki teknik düzenin yani metin kurgusunun mevcut şekliyle ilgili olan eleştirilerdir. Bilindiği gibi klâsik ilmihâl düzeninde metin sıralaması; genel hatlarıyla “inanç”, “ibadet” ve “ahlâk” konularının ardışık bir şekilde dizaynı üzerinde teşekkül etmiştir. Nitekim bu yapıda “*ahlâk konusu*”, hem oran olarak küçük bir barem tutmakta, hem de eserlerin son kısmında teorik bir bölüm olarak zikredilmektedir. Hatta ilgili eserlerde ahlâk konuları işlenirken iman ve ibadetin kazanımları üzerinden değil, kişisel ve sosyal ilişkileri düzenleyen edebî kurallar üzerinden sığ bir dil kullanılmaktadır. Müslüman bir kişiliğin kendi hayatını inşâ sürecinde olmazsa olmaz bir değer olan ahlâk, sıralamada en sona konularak, ilk iki değer yanında sanki olmazsa da olur gibi bir algı oluşturulmak istenmiştir. Konuların görünür dizaynı, ilgili metinlerin insan anlayışını da ortaya koymaktadır denilebilir. İfade edilebilir ki, ilgili düzenin müntesip nezdinde beklediği gerçek kazanım, dinî hayatın kabullenilmesinde icra edilecek olan kişisel davranışların önceliğinin belirtilmesi olsa da, süreç içerisinde Müslüman bir kişiliğin inşâsı için sıralamadaki ilk unsurların yeterli olduğu gibi bir algının oluşmasının da önüne geçilememiştir. Hâlbuki kutsal metinlerde bu gibi ayrımların yapılmamış olması, ahlâkın inanç ve ibadet alanının dışında tanımlanamayacağına yeterli bir işaret olarak görülmeliydi. Denilebilir ki inanç ve ibadet alanının olası kazanımlarının başında gelen şey, ilgili eylemselliklerden oluşacak olan ahlâkî hâsıla ve maddî-manevî kazanımlardan başka bir şey değildir.

¹⁴ Bayrakdar, *age*, s. 6.

b-İkinci eleştiri noktası olarak ifade edilebilir ki, ilmihâllerin bazılarında görülen siyer anlatımları, Müslüman kültürün ahlâk modellemeleri olan elçilerin vahyi özümseyen davranışları üzerinden değil, tarihsel olarak başlarına gelmiş olan olaylar yani serüvenleri üzerinden tahkiye edilmektedir. O nedenledir ki mevcut ilmihâllerin Peygamber algısı, kıssa ve mucize arasına sıkışmış gibidir. Her halükârda hikâyenin dış çerçevesi aşıлып, anlatılan olaylar üzerinden kalıcı bir örneklik ittihaz edilememiştir. İnsanlığın ahlâkî kazanım süreçlerinde görünür “*prototip şahsiyetler*” olan Peygamberlerin örnekliği üzerinde yeterince durulmaması, buna karşın onların hayatının gizemli/mucizevî yönlerine değinilerek, diğer topluluklarla olan savaşlarına önem verilmiş olması, elçileri yaşanabilir örneklik konumundan çıkararak, hayatın dışına taşımış gibidir. Hayatı boyunca sürekli olarak mucize gösteren ve durmadan savaş yapan bir elçinin, kendisi gibi beşer olan bireylere örneklik yapması haddizatında söz konusu da olamaz. Zira hayatının büyük bir bölümünü savaşlarda geçirmiş bir elçiyle, hayatın olası kuralları dışında davranan bir elçinin “*sahici örnekliği*”nden bahsetmek de mümkün değildir.

İlmihâllerin Peygamber anlatısı, sanki tarihsel bir kahramanı anlatır gibi doğumu, gençliği, elçiliği, mucizeleri, savaşları, ölümü şeklindeki bir anlatım modeli üzerinden işlevsel olduğundan, vahyin yaşanabilir örneği olan elçilerin kendi zamanı içerisinde dokunulabilir olan bütün niteliklerinin göz ardı edilmesini de beraberinde getirmiştir. Onun içindir ki bütünüyle inanmış olan insanlar bile, kendi hayatlarını inşâ ederken elçilerin yaşamlarına hâkim olmuş ilkeleri değil, kendilerine en yakın buldukları efendilerinin yaşam ilkelerini taşımaktadırlar. Elçilerin hayattan tard edilmesi süreci, o alanı büsbütün boş bırakmamış, onun yerine pek çok vekilin transferini de gündeme getirmiştir. Oysaki gerek vahyin, gerekse de onun ilk taşıyıcısının niteliksel anlamda insanı kapsayıcılığı, “*prototip ahlâk öncüleri*”nin tanıtımı konusunda yeterince kazanım elde etmemizin de görünür kaynağı durumundadır. Bu nedenledir ki ilmihâllerdeki siyer anlatımlarının “*yaşanabilir örneklikler*” üzerinden yeniden tanzim edilmesi gerekmektedir.

Görebildiğimiz kadarıyla mevcut ilmihal kültürü, gerek kurgusal, gerekse de ahlâkî açıdan başka bir eksiklikle daha maluldür. Kanaatimizce bu eksiklik, mezheplerin kodifiye etmiş olduğu ibadet uygulamalarında Hz. Peygamberin örnekliğinin kısmen unutulmuş olmasıdır. Zira elçi tarafından şekilsel zenginlik adı altında yapılan farklı uygulamalar, yeknesaklık beklentisi üzerinden “*uniform*” hâline getirilerek tek seçeneğe indirgenmiştir. Hatta müntesipler nezdinde kabul edilen şeklin en doğru biçim olduğu anlayışı yerleştirilmiştir. Böylelikle de farklılığın ve farklılığa dayalı olarak gelişebilecek olan

yaratıcılığın önü kapatılmıştır. Bu eksiklik hâli, ister istemez yaşanan çağın kendi şartlarının göz ardı edildiği kadîm bir dinselliği dayatmaktadır.¹⁵ İlgili algıyı besleyen genel yaklaşım ise, grup nezdinde eski ve kesin olan bilginin tek taraflı akışıdır ki, bu eğilim, ilmihâl kültürünün sabiteleri üzerinden toplumun bütün katmanlarına transfer edilmiştir. Böylelikle yaşadığı çağın değişim ve gelişimini dikkate alarak fıkıh üretmesi gereken bir Müslüman, çağdışı bir görüntü içerisinde kalarak eskinin tekrarından umut beklemektedir.¹⁶ Nitekim kendi şartlarına göre tavır belirlemesi gereken Müslüman kişilik, şekilci din anlayışı sayesinde yeni ve modern bir tavır içerisine girememektedir.¹⁷ Böylelikle de üretimleri engellenen kişiler için “eski”, kutsal bir bilgi hazinesi olarak görülmektedir. Neticede ise “*en iyi örnek*” yerine “*tek örnek*”in hâkim olduğu daraltıcı bir zihinsel eğilimin olgunlaştığı görülmektedir.

Haddizatında ahlâk, kişisel ve toplumsal hayatlarda eğitilebilecek şeylerin olduğunu haber vermektedir. Bu yüzden de beşerî eğitimin sürekliliğini merkeze alan bir dinsel yapı, ancak ahlâkî gelişim üzerinde inşa edilebilir. Zira eğitilir olmak, hazır bulunuşlukların değişimini de peşinen kabul etmektedir denilebilir. Mamafih bu algı, varoluşsal manada kesin ve değişmez sınırların olmadığına işaret etmiş olduğu gibi, değişimin mümkün olmadığı bir alan tasavvurunu da dışarıda bırakmaktadır. Diğer bir deyişle beşer, kendisini çevreleyen her bir değeri ilâhî ölçüler içerisinde değişime tâbi tutabilecek sorumlulukta ve yetenekte var edilmiştir. Bu donanım geleneğin kutsamış olduğu “*atalar dini*” şeklindeki kadîm bir yapıyı da bütünüyle dışlayan güçlü bir zihniyeti ihlas ettirmektedir. Ancak ilmihâl türü eserlerin ekserisinde geçmiş bu tasavvur üzerinden işlenmemekte, atalarımızdan bizlere miras kalmış olan kutsal bir form şeklinde ele

¹⁵ İslâm’ın ilk devirlerinde devletin giderlerini ve halkın ihtiyaçlarını karşılamak için toplanmış olan zekât, zaman içerisinde zekât ve vergi adı altında farklı iki gelir kaynağına dönüşmüş gibidir. Bugün itibariyle Müslüman devletler nezdinde zekât ve verginin aynı amaç için kullanılır olması hesaba katılırsa, kişilerden vergi alan devletin, aynı zamanda zekât adı altında farklı kurumları devreye sokması, ya da çeşitli cemaat, tarikat, vakıf ve derneklerin bu gelir kalemi üzerinden kendilerini ihya etmelerinin önüne geçilmelidir. Kanaatimizce modern devlet algısında vergi gelirlerinin harcama kalemlerinden biri olan fakir ve fukaranın ihtiyacının giderilmesi hususu, devletin kurumları eliyle yerine getirildiği zaman, Kur’an’ın amacının gerçekleşmiş olduğu konusunda şüphe olmaması gerekmektedir.

¹⁶ Bu konudaki en canlı örneğin fitre oranlarının belirlenmesinde başvurulmuş kadîm ölçüler olduğu söylenebilir. Klâsik tarım toplumunun malî durumu ölçme araçları olan arpa, üzüm, buğday, hurma vb. gibi maddeler, modern çağı yakalamış Müslümanlarda hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Oysaki günümüz müslümanı için zenginlik ya da fakirlik ölçüsü, bu gibi maddeler değil, devletin açıklamış olduğu hane halkı geçim standardıdır. Bugünün müslümanı, fitre oranlarını belirlerken TÜİK’in verileri üzerinden bir ölçüm yapması gerekirken, garip bir şekilde geleneksel ölçümleri kullanmayı tercih etmektedir.

¹⁷ Astronominin bu denli gelişmiş olduğu günümüzde Müslümanların bir kısmı hâlâ sahur vaktinin tespitinde bilimsel verilerden değil, klâsik yöntemlerden faydalanmayı tercih etmektedir. Gariptir, kişisel hayatları için modern olan her şeyi kullanan bu insanlar, sıra dinsel yaşantıyı ilgilendiren bir hususa gelince koyu bir geleneksel anlayışı tercih etmektedir.

alınmaktadır. O yüzden de gerektiği zaman, gerektiği ölçüde atalardan kalan değerler üzerinde değişime gidebilmek mümkün görünmemektedir. Unutulmamalıdır ki umumiyetle putperestliğin neşvünema bulduğu en güçlü ortamlar, daha ziyade eleştirel akıl ve sorgulama zihniyetinin olmadığı ve kişiler üzerinden mutlak itaat beklentisinin olduğu dinsel ortamlardır.

Ulaşabildiğimiz kadarıyla geleneksel dindarlığın kaynak eserlerinden olan ilmiyhâllerin büyük bir kısmında ahlâk bölümünün olmaması,¹⁸ olan bazılarında ise ahlâk alanı daraltılarak “*adab-ı muaşeret*” kuralları ile sınırlandırılmış olması,¹⁹ onun amacına

¹⁸ Ahlâk konularına doğrudan değinmeyen ilmiyhâllerin büyük bir kısmı, ele alınan meselelerin daha ziyade fıkıh merkezli işlenmiş olduğu ilmiyhâller olduğu görülmektedir. Bu yüzden de adı geçen ilmiyhâllerde akidevî ve ibadî kazanımlar esas olarak şekli yeterlilik ölçüleri üzerinden işlenmiştir. Kezâ, bu tür eserlerde makbûl bir ibadetin görünür hedefi, öncelikli olarak şekil unsurlarının yeterliliğinin taşınır olmasına bağlanmış, hatta bu durum, yapılan ibadetin kabulü için gerekli şart olarak da ileri sürülmüştür. Buna mukabil, ahlâk konularının doğrudan bölüm başlığı altında işlenmemiş olduğu bazı eserlerde ise nadiren de olsa bazı ahlâkî meseleler, eser boyunca ele alınan metinlere giydirilmiş gibidir. (Bkz. Mevlanâ Muhammed Ali, *İslâm Dini*, İstanbul 2007; İmam Gazali, *Kimya-i Saadet/Mutluluğun Formülü*, İstanbul 2004). Mamafih inceleyebildiğimiz kadarıyla ahlâk konusunun bölüm başlığı altında işlenmemiş olduğu ilmiyhâller, mevcut ilmiyhâllerin neredeyse ikisinden biri adedindedir. Diğer bir deyişle, elimizde olan her iki ilmiyhâlden birinde ahlâk konuları yok mesabesindedir. Bkz. M. Zihni Efendi, *Büyük İslâm İlmihâli/Nimet-i İslâm*, İstanbul 1986; Ömer Nasuhi Bilmen, *Dini Bilgiler*, İstanbul ts.; M. Asım Köksal, *İlmihâl/Müslüman Çocuklara Din Bilgileri*, Ankara 1957; Şeyh Abdurrahman b. Yusuf, *İmâdü'l-İslâm/İslâm'ın Temel Kitabı/Büyük İslâm İlmihâli*, İstanbul 1990; Kadı Ebu Şuca', *Delilleriyle Büyük Şafii İlmihâli/Gayet-ul- İhtisar ve Tercümesi*, İstanbul 1998; Hüseyin Hilmi Işık, *Tam İlmihâl/Seadet-i Ebediyye*, İstanbul 2009, S. Ahmed Arvasi, *İlm-i Hâl*, İstanbul 1990; Mustafa Varlı, *Haneî ve Şafii Mezhebine Göre İslâm İlmihâli*, İstanbul 2005; M. Kemal Pilavoğlu, *Din Rehberi*, Ankara ts.; Halil Güneç, *Büyük Şafii İlmihâli*, İstanbul ts.; Kemal Yıldız, *Fıkıh Aydınlığında İbadet ve Hayat*, İstanbul 2006; Ali Fikri Yavuz, *Geniş İslâm İlmihâli*, İstanbul 1977; *İslâm İlmihâli*, İstanbul 2002; Mehmet Paksu, *Açıklamalı İslâm İlmihâli*, İstanbul 1990; Mevlüt Özcan, *Din Görevlisinin El Kitabı*, İstanbul 2005; Yusuf Kerimoğlu, *Emanet ve Ehliyet*, İstanbul 1985; Mehmet Keskin, *Caferi İlmihâli*, Ankara 2010; Yusuf Dehre, *Sorulu Cevaplı İslami Esaslar*, ty., ts.; Mahmut Toptaş, *İman Esasları ve İslâm İlmihâli*, İstanbul 1988; Osman Bilgin, *Pratik İlmihâl/İbadet Hayatım*, İstanbul 2010; Vecdi Akyüz, *Mukayeseli İbadetler İlmihâli*, İstanbul 1995; Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihâli*, İstanbul 2011; *Delilleriyle İslâm İlmihâli*, İstanbul 1991; *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihâli*, İstanbul 1993; Mehmet Keskin, *İslâm İlmihâli*, İstanbul 2006; Şemseddin Bektaşoğlu, *İlmihâl Bilgileri*, İstanbul 2008; A. Başak Sezgin, *Gençlik İlmihâli*, İzmir 2009; Adem Karataş, *Gençler İçin İbadet İlmihâli*, Konya 2008; Muttalip Yılmaz, *Namaz Hocası Açıklamalı İslâm İlmihâli*, Ankara 2008; İsmail Mutlu, *Günümüzün Meseleleri ve Hikmetleriyle Yeni İslâm İlmihâli*, İstanbul 1992; İsmail Hakkı Uca, *Delil ve Kaynaklarıyla Büyük Kadın İlmihâli*, İstanbul 2003; İsmail Kaya, *İslâm Dini ve İlmihâli*, İstanbul 1992; Muhammed İhsan Oğuz, *Vesiletünnecat İslâm İlmihâli*, İstanbul 2008; Abdülmebud el-Meftûni, *Cep Şafii İlmihâli*, İstanbul 1995; Ayşe Gül, *Kadın İlmihâli*, İstanbul 2003; Ömer Abdulcabbâr, *Şafii İlmihâli*, İstanbul 1983; Rauf Pehlivan, *Kaynaklarıyla Büyük Kadın İlmihâli*, İstanbul 1998; Haydar Aktaş, *Din Bilgisi*, İstanbul 1962; Abdullah Sevinç, *Haneî ve Şafii İlmihâline Göre Pratik Dini Bilgiler 1111 Soru Cevap*, İstanbul 1972; Hüseyin Emin Öztürk, *Derviş Dede'nin Dilinden İman Prensipleri*, Ankara 1989; Mehdi Aydın, *Kadın İlmihâli*, İstanbul 2005.

¹⁹ Bkz. Mızraklı İlmihâl, İstanbul ts.; Mehmed Paksu, *Açıklamalı İslâm İlmihâli*, İstanbul 1990; Abdullah Aydın, *Tam İzahlı Büyük İslâm İlmihâli*, İstanbul ts.; A. Hamdi Akseki, *Askere Din Kitabı*, Ankara 1982; Seyyid Ali Zâde, *Şir'âu'l-İslâm Tercümesi*, İstanbul 1972; Şemseddin Bektaşoğlu, *İlmihâl Bilgileri*, İstanbul 2008; Ömer Öngüt, *Kalplerin Anahtarı İslâm İlmihâli*, İstanbul 2004; Şeyh Abdurrahman b. Yusuf, *İmâdü'l-İslâm*, İstanbul 1990; İskilipli M. Âtîf Hoca, *Yeni İlmihâl*, İstanbul 1991; Necip Fazıl Kısakürek, *İman ve İslâm Atlası*, İstanbul 1981; M. Zeki Duman, *Kur'an-ı Kerim'de Adab-ı Muaşeret/Görgü Kuralları*, İstanbul 2011; Abdulaziz Hatip, *Gençler İçin İmân ve Ahlâk Rehberi*, İstanbul 2005. İlgili eserlerde ahlâkî kaideler, yerel bazda bireysel ve toplumsal bir içerikle genel olarak komşu hakkı, yararlı ve zararlı alışkanlıkların

yönelik bir suikast girişimi olarak kabul edilmelidir. Kanaatimizce bu yapısal durum, teknik şartlardan değil, ideolojik ve zihinsel tutumdan kaynaklanmaktadır. Zira geleneksel algıda dindarlığın gösterge birimi, ibadetin şekilsel olarak yapılır olması hâlinin tespitidir. Diğer bir deyişle Müslümanlığın dışsal gösterimi, ahlâk üzerinden değil, inanç ve ibadetin gösterimi üzerinden tedâvüle sürülmektedir. O yüzden de bu iki alandaki eylemselliğin ölçülmesi, Müslümanlık için gerek şart olarak kabul edilmektedir. Oysaki sorumlu Müslüman bireyin çevresinde olan olaylara karşı duyarlılığını geliştiren her değer, ahlâkî donanım olarak kabul edilmelidir. Dahası, bireysel ve toplumsal ahlâkî besleyen her adım, ibadet bilincinin ortaklığı üzerinden “*ümme bilinci*”ne yapılmış olan bir katkı olarak görülmelidir. Denilebilir ki İslâm vahyi, hedef davranış ölçeği olan ahlâka ulaşabilmek için inanç ve ibadeti araçsallaştırmışken, geleneksel algı ise bu iki değer in ifâsını bütünüyle amaç olarak dikte ettirmiştir. Keza bunun gibi, inanıp ibadet eden ahlâklı bir toplum hedefinde olan İslâm, yerini sadece inanıp ibadet eden bireye bırakmayacak kadar ilkeli durmaktadır.

Sosyal hayatın görünür veçhesi, öncelikli olarak ahlâk ilkeler üzerinde inşa edilmiştir. İlmihâllerin büyük bir bölüm ayırdığı ibadet ve ritüeller ise bu hayatın çok küçük bir bölümünde icra edilmektedir. Örnek verilecek olursa, Müslümanın en değerli

tespiti, görgü kurallarının bilinmesi, içsel dinginlik için tasavvufî kazanımlar ve kişisel disiplini temin edecek olumlu davranışlar üzerinden tanımlanmıştır. Genel olarak içe dönük bir ahlâkî kazanıma yönelik olan bu bildirimler, Müslüman bireyin inşasında yetersiz kalmaktadır denilebilir. Zira Müslüman birey, en az bunun kadar dışa dönük vasfını besleyen ahlâkî tutum ve değerlerle de beslenmesi gerekmektedir. Kanaatimizce ilmihâllerin ahlâk anlayışının eksik bıraktığı alan da bu noktanın görülememesidir. Kişisel bütünlüğün bir ayağının tesis edilmesiyle sağlıklı bir Müslüman tipinin inşâ edilemeyeceği de ortadadır. O yüzden de ki insanlığın kurtuluşu için dikte edilmiş olan sağlıklı bir ahlâkî donanım, ancak bu iki alanın beraberce inşâ edilmesine bağlıdır. Kur’an’ın temel hedefinin de bu evrensel kişilik olması tesadüf değildir. Gerektiğinde başkası için kıyam edebilecek olan bir Müslüman kişilik, vahyin inşâsına öncelik verdiği kişiliktir. Bu amacın Müslüman toplumun eğitiminden sorumlu olanlar tarafından görülmesi ve kaleme almış oldukları eserleri bu ahlâkî kazanımın tahsiline yönelik düzenlemeleri, adalet toplumunun iktizası için büyük bir adım olacaktır. İşte o zaman Bosna’daki zulme ağlayan Filipinli ile Gazze’deki vahşete dur diyen Kanadalı, Ruanda’daki katliama seyirci kalmayan İskoç, Orta Afrika’daki genositi dillendiren Ermeni, Çeçenistan’daki kıyımı dillendiren Rus... bizimle aynı dili konuşmuş olacaktır. Mamafih dışsal ahlâkın ortak kazanımı, insanın fitratındaki değerlerin neşvünema bulması üzerinden yürürlüğe girmektedir. Bizden olanın değil, haklı olanın yanında durmak, bu ahlâkın evrensel kazanımı olarak tezâhür ettiğinden dolayı, bizden olan biri zulüm yaptığında Gazze halkının kurtuluşu için İsrail buldozeri altında çiğnenmeyi göze alabilen Musevî asıllı Rachel Corrie’gibi: “*Eğer zalim bendense, ben benden değilim*” yaklaşımı üzerinden bizim bizden olmadığımızı dile getirebilmeliyiz. Yoksa milliyetçi dürtüler üzerinden Nazilerin Polonya’da yapmış oldukları katliana uğrayan Yahudiler için üzülmeyeceği hâlde, sadece Karabağ’da Ermeni zulmünde katledilenlere gözyaşı döken sığ bir şefkat seremonisiyle kendimizi kandırmaya devam edebiliriz. Oysaki Müslümanın ahlâkında zulmün adresi olmadığı gibi, zalimin de kimliği yoktur. Son olarak ifade edilebilir ki, mazlumun aidiyeti üzerinden geliştirilmiş olan bir mahcubiyet duygusu, İslâm’ın geçit vermediği bir ahlâkî yapıdır denilebilir.

eylemlerinin başında gelen namaz ibadeti, kişinin 24 saatinin en fazla 1 saatini, oruç ibadeti ise 12 ayın en fazla 1 ayının gündüzlerini, zekât ve hac ibadetleri ise neredeyse zaman almayacak kadar küçük bir bölümünü işgal ettiği hâlde, ahlâklı bir yaşam ve kişilik inşâsı ise, Müslümanın gününün her anını işgal etmektedir. O yüzden de kişisel ve toplumsal hayatın yaşanabilir kodlarını ifade eden ahlâk, kişilik inşâsı sürecinde vazgeçilemez bir değer eğitimi olmaktadır. Denilebilir ki beşerî hayat, bütünüyle ahlâkî değerler üzerinde kurulu bir şey olduğu hâlde, ilmihâller bunu kısmen veya tamamen görmezden gelmektedir. Belki de bunun içindir ki ibadetin en büyük getirisi olan ahlâkî kazanımlar, ilmihâllerde güçlü bir şekilde dile getirilmemiş, ibadetlerdeki şekilsel boyutlar daha önemli addedilmiştir. Kanaatimizce ilmihâllerde genel olarak fıkıh dindarlığı öncelendiği için, ibadetlerin yapılaş amaçları yeterince işlenmemiştir. Böylece yapılacak olan ibadetler üzerinden insanın en belirgin kazanımı olması gereken ahlâk, bu model üzerinden kişisel ve toplumsal hayatlarda görünürlüğünü kaybetmiştir.

2-Doğru Din Algısını Besleyici Vasfı

İlmihâl türü eserler, halkın geleneksel dindarlığını yansıtan temel eserler babındaki şeylerdir. Zira bu eserlerin gerek öğreticiler nezdinde, gerekse de geniş halk kitleleri nezdinde başucu eserleri olması, öncelikli olarak dinin bunlar üzerinden anlatmasını, akabinde de halkın dindarlığının sınırlarını belirlemektedir. Dindarlığı ilmihâl ile sınırlı olan bir halkın, orada işlenmemiş bir konuyu dinden kabul edip, kişilik gelişiminin bir parçası sayması da pek mümkün gözükmemektedir. O yüzden ki ilmihâller, yapısı gereği biraz mevzî, biraz bölgesel ve biraz da millî dindarlığı besleyen eserler olarak bilinmektedir. Yapısı gereği de evrensel değerleri işlememesi hasebiyle okuyucuları nezdinde güçlü bir ümmet bilincinin olamayacağı da açıktır. Zira ümmet bilinci, ibadetler üzerinden değil, ortak değerlerin ahlâkîleştirilmesi üzerinden işlevsel olmaktadır. Diğer bir ifadeyle ortak bir ümmet bilincinin tahsili, namazın kılınış şekli üzerinden değil, namaz ibadetinin kazanımları üzerinden tesis edilebilecektir. Nitekim günümüzde Kâbe'ye gidip farklı ibadet modellerini gören hacıların, gördükleri manzara karşısındaki hayretleri, hatta kendileri gibi ibadet etmeyenleri eksiklikle, takvasızlıkla itham etmeleri duyulmamış şeyler değildir. Kanaatimizce bunu besleyen şeyin de öğrenilmiş sınırlar olduğu ve bu sınırları besleyen kaynağın da ilmihâl dindarlığı olduğundan şüphe yoktur.

İlmihâl dindarlığının “*temel inançlar*” ve “*temel ibadetler*” şeklindeki anlatım modeli, İslâm’ın şartları 5²⁰ imanın şartları 6,²¹ namazın şartları 12, guslün şartları 3, teyemmüm’ün şartları 2, abdestin şartları 4’tür, 32 farz,²² 54 farz,²³ vb. üzerinden tanımlanmaktadır. Bu algıyla yetişen kişiler ise bu esasları yapmakla iyi bir Müslüman olunacağını yeter şart olarak görmektedir. Onun için de din sadece formel bir görünüş becerileri üzerinden tanımlanmakta, ahlâkî kazanımlar, dindarlık ölçüğü olarak kabul edilmemektedir. Bunun içindir ki şekil şartını yerine getirip namaz kılan bir bakan, genel müdür, müdür, öğretim üyesi, müftü, öğretmen ve esnaf rüşvet yese, iltimas etse, görevini kötüye kullansa, işini yapmasa bile dindar kabul edilmektedir. Yine bu algıya göre devletin malını çalan, belediye arsasını bazı kuruluşlara bedelsiz veren, faiz işlemiyle alım-satım yapan, karaborsa düzenin besleyen, dersine geç giren, işe girerken torpil arayan, ihaleyi kendi grubuna tahsis eden kişiler, ibadetini yerine getiren Müslüman kategorisinde görülmektedir. Hatta rüşvet pazarlığı esnasında namaz kılmak için izin isteyen kişiler bile bu durumuyla ibadetini yapanlar şeklinde algılanmakta, ilgili Müslümanlığın genel yapısı gereği şekil şartı yerine getirilince içerik değerlendirmesine geçilememektedir. Kanaatimizce bu algıyı besleyen rivayetlerdeki bildirimler yanlış ve de eksik çevrilmekte ya da anlaşılmaktadır. Nitekim konu ile ilgili bir rivayette dile getirilmiş olan “*İslâm’ın şartı beştir*” gibi daraltıcı ve sınırlandırıcı bir çeviri yerine, “*İslâm, beş esas üzerinde bina*

²⁰ “*İslâm, beş temel üzere tesis edilmiştir.*” Buharî, *Kitabu’l-İman*, 1, 2; Müslim, *Kitabu’l-İman*, 5). İlmihâl geleneğinin en belirgin vasfı, bu gibi ifadeleri “temel esas” ve “şart” olarak vermeleridir. Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihâli*, İstanbul 1957, s. 13; İsmail Kaya, *İslâm Dini ve İlmihâli*, İstanbul 1992; Hasan Yavaş, *Rehber İlmihâl*, İstanbul 2009. Hâlbuki bu gibi ifadeler “*beş esas/temel üzerine kurulur*”, “*inşâ edilir*” gibi gerekli ama mutlak manada yeterli olmayan şartlar üzerinden dile getirilmiştir. Nitekim bu düşüncüyü destekler mahiyette rivayetler de nakledilmiştir: “*İslâm, güzel ahlâk sahibi olmaktadır.*” (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/479); “*İslâm, malâyânî şeyleri terk etmektir.*” (Tirmizî, *Zühd*, 11); “*Din, kolaylıktır.*” (Buharî, *Kitabu’l-İman*, 29), “*Din, nasihattir.*” (Buharî, *Kitabu’l-İman*, 32; Müslim, *Münafikün*, 71), “*Din samimiyettir*”, (Müslim, *Kitabu’l-İman*, 95; Ebû Davud *Edeb*, , 59), “*İslâm, namazdır.*” (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I/52), “*Namaz, dinin direğidir.*” (Tirmizî, *İman*, 8).

²¹ “*İmanın şubeleri altıdır...*” (Buharî, *Kitabu’l-İman*, 1, 47; Müslim, *Kitabu’l-İman*, 1, 5-7); M. Asım Köksal, *İslâm İlmihâli*, İstanbul 1977; İsmail Kaya, *İslâm Dini ve İlmihâli*, İstanbul 1992. Hadis rivayetlerinde kesin bir şekilde dile getirilmiş olan bu şartlar neredeyse bütün ilmihallerde bu kesinlik üzerinden tanımlanarak dinin temeli olarak gösterilmiştir. Okuyucu için bu derece kesinliğin anlamı ise, mutlak surette kesinleşmiş olan bu şartların dışında kalan herhangi bir şartın olmadığı veya bu derece önemli olmadığı düşüncesinin yerleşmesidir. Oysaki “*temel esas*” fikri, diğer esasların daha az değerli olduğu algısını oluşturmamalıdır. Zira öyle zaman gelir ki yukarıda sayılmayan başka bir esas (mesela ticarî ahlâk, infak, cihad, eğitim-öğretim gibi) bütün esasların önüne geçebilir. O yüzdendir ki hangi amaçla olursa olsun dinin düzenlemelerinin bu derece sığlaştırılması, kişisel ve toplumsal ahlâkın diğer unsurlarının da göz ardı edilmesini gerektirmiştir.

²² İsmail Kaya, *İslâm Dini ve ilmihâli*, İstanbul 1992, ss. 35-50.

²³ *Mızraklı İlmihâl*, İstanbul ts., ss. 86-89.

edilmiştir” şeklindeki onarıcı bir çeviri/anlam,²⁴ ibadetlerin tahsisindeki maksada uygun ve daha doğru bir tercüme olsa gerek.

Geleneksel halk dindarlığının merkez unsuru olan fıkıh/ilmihâl dindarlığından içyapısı gereği evrensel bir Müslüman algısının oluşamayacağı söylenebilir. Zira bahsedilen algının oluşumunda esas olarak detaylar üzerinde durulması hasebiyle ana bünyeden farklılaştığı da görülmektedir. İlgili algının, bireylere tanınmış alan içerisinde, kendisi gibi ibadet etmeyen veya inanmayanları ötekileştireceği hususu, yaşanan örnekler üzerinden dile getirilebilir. Temel inanç esasları ile temel ibadet esaslarının rakamlarla belirlenmiş olduğu bir dindarlık anlayışından evvelemerde detaycı bir dinsel eğilimin doğması normal karşılanmalıdır. Nitekim ilmihâl dindarlığının kodifiye etmiş olduğu bu esasların aslında bütünüyle doğru olmadığı,²⁵ ilgili alanlar hakkında başkaca esasların da olduğu ya da bu esaslardan bazılarının yol boyunca dindarlık ölçğine dâhil edilmiş olduğunu söylemek,²⁶ daha başından ötekileştirilerek suçlanma anlamına gelmektedir. Hâlbuki dinde temel ilkelerin olması şartı, epistemolojik açıdan “temel ilke” olabilecek şeylerin kutsal metinlerdeki vurguları üzerinden çıkarılmış olsa da, zaman içerisinde halkın dindarlık ölçeklerini belirleyen iktidarların müdahalesi de gözden uzak tutulmamalıdır.²⁷ Bu konuda verilebilecek en iyi örnek, cebrî karakter arzeden bir kaza-kader inancının temel inanç esaslarından sayılması,²⁸ hatta içeriğinin de bu anlayışa uygun olarak doldurulmuş süreci örnek verilebilir.

Kanaatimizce delil ve temellendirmeye ihtiyacı olmayan her türlü dinsel değer, temel inanç/ibadet kategorisinde ele alınmamalıdır. Onun içindir ki temel inanç/ibadet denilen şeyin adedinden çok öğretim değeri açısından sınırlı bir yapısı olabilir ancak. Tıpkı sağlam bir binanın oluşumunda temel yapı/kasnağın gerekli olduğu kadar, bunun yanında

²⁴Hadisin tam metni şöyledir: “İslâm, beş şey üzerine bina edilmiştir: “Allah’tan başka ibadete layık hiçbir ilâh olmadığına, Muhammed’in Allah’ın kulu ve resûlü olduğuna şehadet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, Beytullah’ı hacetmek ve Ramazan orucunu tutmak.” (Buharî, *Kitabu’l-İman*, 11-12; Müslim, *Kitabu’l-İman*, 19-22; Tirmizî, *İman*, 3; *Nesâi*, *İman*, 13).

²⁵ Bu konuya verilebilecek en güzel örnek, “keramet” olgusudur kanaatindeyiz. Zira geleneksel algıya göre velinin keramet göstermesi haktır. Hatta bu durum, o velilerin bağlı bulunduğu Peygamberler için bir mucize sayılmaktadır. Çünkü o peygamber, gerçek Peygamber olmasaydı, kendisine bağlı olanlardan böyle bir keramet ortaya çıkmazdı.” Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihâli*, s. 32.

²⁶ Kırbaçoğlu, *age*, ss. 35-39.

²⁷ Hüseyin Atay, *Kur’an’a Göre İman Esasları*, Ankara ts., ss. 89-97; *İslâm’ın İnanç Esasları*, Ankara 1992, ss. 217-220; Mustafa İslâmoğlu, *Hasan el-Basri’nin Kader Risalesi ve Şerhi*, İstanbul 2012, ss. 25-39.

²⁸ Kaza ve kader inancının geleneksel anlatı dışında ele alınmış olduğu bir iki istisna dışında, (Bkz. Kırbaçoğlu, *age*, s. 52; Mevlanâ Muhammed Ali, *age*, ss. 330-360), bulabildiğimiz bütün ilmihâllerde görülen yaklaşım, klâsik algının doğruluğu üzerinden ifade edilmiş olan anlatımlardır. Bu anlatımlarda kader, değişmez bir iman esası olarak belirtilmekte, insanın eylemleri de değişmez kader algısı içerisinde ele alınmaktadır.

pek çok temel unsurun daha gerekli olması gibi. O yüzdendir ki bu gibi anlatıların mutlak sınırlı bir alanı ifade ediyor olduğu gibi kesin bir kanaatin doğru olmadığını düşünmekteyiz. Olsa olsa tesisin mutlak temelleri hükmünde bir şeylerden bahsedilebilir. Ancak ifade edilmelidir ki herhangi bir bina, sadece temel, sütun ve duvarlardan oluşmaz. Onun oturulabilir olması için, bunun yanında pek çok başka donanıma da ihtiyacı vardır. Hatta bazı donanımlar en az temeller kadar gereklidir. Ancak ilmihâl türü eserlerde dile getirildiği şekliyle bu esaslar, mutlak surette öne çıkartılmış ve başkaca esasların görülmesi de engellenmiş gibidir. Oysaki olması gereken gerçek adım, ibadete ait kişisel ve toplumsal kazanımların, ibadetin icrasındaki erkân ve edelere indirgenmemesi, hatta şekil şartının ağırlıklı işlenmesi yüzünden de yapılan ibadetin gerçek amacının önüne geçirilmemesidir. Ne yazık ki Müslüman kültürünün geleneksel dindarlık süreçlerinde “*namaz bilinci*”; namazın sünnetleri, müstehapları, mendupları, edepleri ve mekruhları gibi detaylar üzerinden kaybolmuştur.²⁹ Mamafih bu kadar kural içeren herhangi bir ibadetin de amacı değil, olsa olsa icrasının değişmez şartları olabilir. O nedenledir ki bu tür eserlerde şekil şartının terkini önlemek üzere, “*ta’dili erkânı terk edenin kayıpları*”³⁰ başlığı altında çeşitli bahisler bile açılmıştır.

“*İslâm beş şey üzerine bina edilmiştir*” rivayeti üzerinden konuyu şekil yönünden değil, amaç yönünden ele almış olan Bayraktar, yukarıda temel felsefesini vermiş olduğumuz ibadetlerin yapılış düsturları ile ilgili olarak şu doyurucu açıklamayı yapmaktadır: “*...İbn Ömer Hadisi*” olarak meşhur bir hâdise dayanarak âlimler, *İslâm’ı öğretirken “İslâm’ın şartı beştir” diye söze başlarlar, ve yukarıdaki hadiste geçtiği şekliyle bu “şartları” sıralarlar. Bu, yanlış olmasa da, İslâm’ı özellikle bugünün insanına öğretme bakımından hatalıdır. Bir kere hadisin aslında “şart” kelimesi yoktur. Bu bakımdan İslâm “beş esas” üzere bina olunmuştur. Demek daha uygundur. Aslında Allah’ın, Kur’an’da yapılmasını emrettiği şeylerin tümünü yapmak ve yapılmamasını emrettiği şeylerin tümünden kaçınmak İslâm’ın şartıdır. Aksi hâlde, İslâm’ı “İslâm’ın şartı beştir: Kelime-i Şahadet, Namaz, Oruç, Zekât ve Hac” şeklinde öğretmek psikolojik olarak insanların İslâm’ı dar mânâda anlamalarına sebep olabilir. Bu da insanları İslâmın sadece yukarıda isimleri zikredilen ibadetlerden ibaret sanmalarına iter. İbadetler ve*

²⁹ Nitekim namaz bilincinin “takva şuuru” üzerinden değil de elde edilecek “sevap” üzerinden işlendiği eserlere örnek olması için Niyazi Bekki’nin, *Kur’an’daki Gaybî İşaretler-I Namazın Sayısal Mucizesi*, İstanbul 1996 adlı eseri sayılabilir.

³⁰ *Mızraklı İlmihâl*, s. 74.

*İmânın insan hayatının diğer safhalarıyla ilgi kurulmasını önler. Böylece de, çoğu müslümanın şeklen ibadet yapmakla yetinmeleri sanki teşvik edilmiş olur.*³¹

Klâsik ilmihâl dindarlığının belirlediği temel esaslar, grup ve meşrebe göre farklılık arzetsen bile,³² ilmihâlin hazırlanma mantığı itibariyle temelde bir konsensüs olduğu da görülmektedir. Kanaatimizce bu anlayış, eserde bahsedilen meşrebin dışındaki Müslüman kitlenin mecburî olarak ötekileştirilmesinin de birincil adımını oluşturmaktadır. Zira kendisi gibi ibadet etmeyen herkes, onun gözünde ötekidir. Abdest alırken ayağını meshetmeyen ve mut'a nikâhı yapmayan Sünnî, önüne taş koyarak ibadet eden Şii, namazın sünnetlerini kılmadığı yetmezmiş gibi, nikâh düşen kadına dokununca abdest alması gereken Şafii, kan çıktı mı abdest alan Hanefî vb. hep öteki mesabesindeki müslümanlardır. Hatta bunların Müslümanlıkları da eksik ve de bazıları nezdinde de kabul edilemez bir fikhî detay üzerinden tanımlanmaktadır. Bu yüzdendir ki ilmihâl kurgulama işini, düşünceyi belirli kalıplar içerisine alıp onu sınırlayan hukuk mantığının dışına çıkarmak gerekmektedir. Artık felsefe ve kelâmın üretimlerinin ilmihâl yazımında dikkate alınmasının zamanı gelmiştir.

Yol boyunca Müslüman dindarlığının ana çerçevesini belirlemiş olan ilmihâllerin, esasında inanç ve ibadet esasları bağlamında söylemiş olduğu kesin hakikatler, ilgili eserleri kaleme almış olan şahısların buldukları gruplardan bağımsız olarak anlaşılabilir. Onun içindir ki onların tesis etmiş oldukları esaslar, bir anlamda herkesin kabul edebileceği pozitif önermeler olarak değil, daha ziyade şahsî eğilimleri besleyen normatif önermeler olarak görülebilir. Zira herkes ve her durum için temel kazanımları ifade eden ve genellikle de olgusal önermeler olarak kabul edilmesi gereken pozitif önermeler, tarihsel süreçte dinsel alanın kurgulanması esnasında pek de uygulanmamıştır denilebilir. Buna mukabil olarak kendi kabulleri üzerinden giderek, olması gerekenin tespiti şeklinde yeni bir dinsel değer alanı oluşturmaya çalışan ilmihâl dindarlığı ise, kendi kabullerine yabancı duran dinî ve sosyal unsurları bütünüyle dışarıda bırakmaktadır. Grubun refleksiyle uyuşmayan her değeri mutlak surette dikkate almayan geleneksel dindarlığın kaynak eserlerinden olan ilmihâller, ötekinin kabullerinin hakikat değeri konusunda

³¹ Bayrakdar, *age*, s. 7.

³² Mesela, bu konuda pek çok kültürde olmayan, ancak bazı kesimlerini uygulanmasında ısrar etmiş oldukları ve ölümlerinin ardından yapılan, hatta kendi bünyelerindeki kurslar için bir gelir kalemi de olan ve maddî temizlenme anlamında sunulan “*iskat*” ve “*devir*” anlayışını verebiliriz. Bkz. Işık, *age*, s. 1019.

duyarsız kalmakta, adeta dünya yansa bir bağ otu yanmamaktadır.³³ Onun içindir ki dünyamızın küçük bir köy hâline dönüştüğü modern çağda yazılan ilmihâllerde bile haksızlık ve zulüm karşısında gerekli duyarlılık gösterilememektedir.

Kanaatimizce dinin sadece önemli bir bölümünü değil, ana bünyesini de ahlâkî kazanımlar oluşturmaktadır. Klâsik modelleme içerisinde öncelikli olarak inanç ve ibadetlerin kodifiye edilmiş olması ise, dinin öngördüğü etkin ahlâkî değerlerin tesisi için birer basamak olarak görülmelidir. Diğer bir deyişle dinin, inanç ve ibadetini aksatmayan inançlı bireyleri öngörmesi, esasında bu değerlerin kazanımı üzerinden gelişebilecek ahlâklı bir toplum oluşturma isteği olsa gerek. Bu yüzdendir ki dinin nihaî amacının, sadece namaz kılan bir kişiliğin temini değil, namaz ibadeti üzerinden kötülükten uzaklaşan ve çevresi için etkin, güçlü ve sorumluluk sahibi bir kişiliğin inşâsıdır denilebilir. İlâhî irade tarafından hedeflenmiş olan bu kişilik modelinin bütünüyle ahlâkî değer üzerinden oluşturulması için de ilgili ibadetlerin yardımına başvurulmaktadır. Nitekim ibadet ahlâkı üzerinden temin edilen güzel ahlâk modeli, dinin adeta çeperlerine sinerek mü'min kişiliğin yaşam tarzı hâline gelmektedir. O nedenledir ki psikolog Erol Göka, ibadet ve psikoloji denklemi üzerinden geliştirmiş olduğu tespitlerinde şöyle demektedir: “İbadetler, ahlâkımızı, başkalarına ne yaptığımızı, başkalarını ne kadar düşündüğümüzü Yaraticımızın önünde onunla birlikte gözden geçirdiğimiz zamanlardır.”³⁴

³³ Görebildiğimiz kadarıyla bazı ilmihâllerde bizim dışımızda cârî olan hayatın üretmiş olduğu problemler konular az da olsa ele alınmıştır. Ancak ifade edilebilir ki toplumsal konuların işlenmiş olduğu ilmihâllerde genellikle Müslüman toplumun sosyal eğitimi üzerindeki kurallar üzerinde sıkıca durulmuştur. Tabir caiz ise sınır dışına taşan bir ahlâkî kazanım üzerinde durulmamıştır. Müslüman toplumlar nezdinde ulusal ve uluslararası sorunların işlendiği ilmihâllerin yok denecek kadar az olması, Müslümanın hayat perspektifinin de kendi mahallesinden dışarı çıkmasına izin vermemektedir. Geleneksel halk dindarlığı nezdinde ait olmuş olduğu dinin temel kitabı mesabesinde olan ilmihâllerde bu tür konuların olmaması, Müslümanın ümmet tasavvurunu sınırlamakta, hatta ötekiyle ilgili sorunlar konusunda gelecekte güçlü bir bilinçlenmeye de bütünüyle yabancı durmaktadır. Belki de bu nedenden ötürü Müslüman birey, yangın yerine dönmüş olan Müslüman mahallesinde, kendi dindaşı bile olsa “öteki” için harekete geçecek enerjiyi bir türlü kendisinde görememekte, hatta “*gemisini kurtaran kaptan*” yaklaşımı üzerinden dış dünyaya kapalı bir ahlâkî donanımı tercih etmektedir. Yalnızca Müslüman kardeşinin sorunları üzerinden değil, bütün mazlum halkların dertleri üzerinden duyarsızlaşıp içine kapanan bir dindarlığın ise kimseye bir fayda sağlamayacağı aşîkârdır. Bununla birlikte hâlihazırda bu kısır algının dışında toplumsal konulara değinmekle kalmayıp, “*İslâm ve Toplum*” içeriği üzerinden meselelere yaklaşan bazı ilmihâllerin kaleme alınmış olması ise, her şeye rağmen yine de ümitvâr olmanın gerekliliğini dile getirir gibidir. Bkz. M. Hayri Kırbasoğlu, *Ahir Zaman İlmihali*, Ankara 2011; Algül vd., *TDV İslâm İlmihâli*, Ankara 1998; Mevlanâ Muhammed Ali, *İslâm Dini*, İstanbul 2007; Faruk Beşer, *Hanümlara Özel İlmihâl*, İstanbul 1997; Murat Elaldı, *Çocuklar ve Gençler İçin Hayat Rehberi*, İstanbul 2007; *Çocuklar İçin Din ve Hayat*, İstanbul 2007; Abdullah Aydın, *Tam İzahlı Büyük İslâm İlmihâli*, İstanbul ts.; Lütfi Şentürk-Seyfettin Yazıcı, *İslâm İlmihâli*, Ankara 2009; Nihat Temel, *Kur'an Aydınlığında Müslümana Yol Haritası*, İstanbul 2006; Hasan Yavaş, *Rehber İlmihâl*, İstanbul 2009; Mecdi Fethi es-Seyyid, *Fıkhu's-Sünne li'l-Etfa/Çocuklar İçin İslâm İlmihâli*, İstanbul 2006.

³⁴ Erol Göka, *İnanç, İbadetler ve Psikolojimiz*, Yeni Şafak, 18. 05. 2014.

Görüldüğü kadarıyla inanç ve ibadet üzerindeki vurguların merkezinde ibadetlerden hâsıl olacak olan kazanımlar, yani ahlâktır. Ahlâkî kazanımın olmadığı bir ibadetin sahibine şahsiyet gelişimi noktasında herhangi bir faydası da olmayacaktır. Kanaatimizce bu durumun en güzel ifadesi, aşağıdaki uzun alıntıda bütün açıklığıyla serdedilmiştir: *“İbadet, dünya hayatına verilmiş bir ara, moratoryumdur...Ahlâk, enikonu bizim insan kardeşimiz olan ‘öteki’ne yapacağımız, nasıl davranacağımız hakkındadır. Bu kadar önemli olan ahlâki işlev, birçok kaynaktan beslenir. Ahlâkın birçok kökeni vardır ancak en önde geleni dinsel olandır. Dinsel olanın ahlâkın asıl kaynağı oluşu, maneviyatın psikolojimizde tuttuğu derin yer nedeniyle olduğu kadar, Yaratıcı’nın hem ‘öteki’nin de yaratıcısı, hem de ‘mutlak öteki’ özelliği dolayısıyladır. Bütün ‘öteki’lere karşı davranışımızda ‘öteki’lerin bir sahibi, hesap vereceğimiz bir mercidir Yaratıcımız. İbadetler ahlâkımızı, başkalarına ne yaptığımızı, başkalarını ne kadar düşündüğümüzü Yaratıcımızın önünde onunla birlikte gözden geçirilmesi zamanlarıdır. Tüm bu nedenle de ‘Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanınız!’, ‘İslâm, güzel ahlâktır’ denilir.”*³⁵

Kişisel ve toplumsal gelişimin kalıcılığı için hedeflenmiş olan ahlâk kurallarının, gerek Kur’an-ı Kerim’de, gerekse de sünnet uygulamalarında merkezî değer olmuş olması, öncelikli olarak bu kurallar üzerinden etkin bir hayat tanzim edecek olan müslümanın gündemini meşgul etmesi gerekmektedir. Bu nedenledir ki kişilerin dinle olan ilişkilerini en alt düzeyde bile olsa düzenleyen ilmihallerin, bu kuralları merkeze alarak yeni bir din-ahlâk bütünlüğü üzerinden kişilik tesisine çalışması gerekmektedir. Zira İlhami Güler’in de isabetle işaret etmiş olduğu gibi: *“Dinin önemli bir bölümünü ahlak oluşturur. Peygamberimizin hadis-sünnetlerinin bir bölümü, bu ahlak kurallarının ifadesi, ikrarı ve tatbikleridir. Bunlar Kur’an’da olup Hz. Peygamber tarafından tekrar edilmiş de olabilir. Kur’an’da değinilmemiş, Peygamberimiz tarafından ifade edilmiş de olabilir.”*³⁶ Onun

³⁵ Göka, Yeni Şafak, 18. 05. 2014.

³⁶ İlhami Güler, ‘Din’e Yeni Yaklaşımlar, Ankara 2011, s. 48. Benzer algının temel ahlâkî yaklaşımına vurgu yapan Güler, devamında ilgili algının esas yönelimi hakkında farklı bir açıdan da olsa şöyle demektedir: *“...Kur’an’ın bir harfinin altında binlerce âlem olduğunu ve sıradan insanın ondan hiçbir şey anlamayacağı veya her şeyi yanlış anlayacağı gerekçesiyle hâlâ ilmihâl kitaplarından İslâm’ı öğrenme durumunda olan büyük bir insan kitlesinin olduğu ülkemizde...”* Güler, age, s. 38. Ona göre halkın din anlayışının temelinde yerleşmiş/yerleştirilmiş olan ilmihâl dindarlığının temelinde, öteden beri sıklıkla vurgulanmış olan Kur’an’ın sıradan insanlar tarafından anlaşılma/anlaşılamaz bir eser olduğu imajının işlenmiş olması yatmaktadır. Anlamadığı bir eser üzerinden dinî hayat tesis etmek durumunda kalan Müslümanlar, hata ve günâh korkusuyla anlaşılabilir olan ve bütün davranış modelleri açıkça kodlanmış olan ilmihâllere yönelmiş/yöneltilmiş olmasını fazla garipsememek gerekmektedir. Bu durumun teknoloji çağını ıskalamamış olan yirmi birinci yüzyıl Müslümanları nezdinde hâlâ sürgit devam ettiği ifade edilirse, ilgili algının kişisel ve toplumsal belleklerdeki güçlü kökleri hakkında yeterli kanaate ulaşılabılır. Günümüz dünyasında bile garip bir şekilde *“öğrenilmiş çaresizlik sendromu”* mesabesinde olan bu durum, çeşitli Müslüman gruplar

içindir ki toplumsal dindarlığın kaynak eserleri olan ilmihâl yazım işlemi, ahlâkî kazanımı önceleyen, Kur'an ve sünnet uygulamalarını bu kazanım üzerinden tanımlayan yeni bir din anlayışı inşasına yönelmelidir. Bu amaç üzere tahkim edilmiş olan ibadetin icrasının esasında yeni bir başlangıç olduğu, icra edilen ibadetle görevin tamamlanmadığı, gelişim ve olgunlaşma sürecinin yeniden başladığı bir algının da oluşturulması gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle, inanç ve ibadet kazanımları, nihaî hedef değil, bu ikrarın kişisel ve toplumsal kazanımlarına yönelik yeni ve etkin bir sürecin start noktası olarak görülmelidir.

Geleneksel Müslümanlık algısı, şekilsel bir eğilim ve tarz üzerinde inşa edilmiş gibidir. O nedenledir ki ilgili dindarlık tarzında Müslüman kişiliğin esası, öncelikli olarak bu görünür değerlerin icrasıyla mümkün olmakta, hatta ifâ edilen her ibadet, Müslümanlık değerini artıran bir basamak olarak görülmektedir. Hâlbuki dinlerin değer skalasında yer almakta olan ibadet ve inanç modelleri, başlı başına bir amaç değil, olsa olsa bu amaca yakınlaştıran bir araç hükmünde olabilir. Keza, amacın tesisi için “yolda olma”nın diğer bir adı olan ritüeller, ahlâklı ve duyarlı bir Müslüman kişiliğin inşasında yalnız başına bir değer oluşturmazlar. Bunların mütemmim cüzleri olana ahlâkî kazanımlar gerçek hedef olarak gösterilmiştir. Belki de mevcut ilmihâl dindarlığının bu yönü eksik kaldığı içindir ki, Müslüman toplumlar uzun zamandan beri diğerlerine örneklik edebilecek bir hayat tarzı inşâ edememişlerdir.

Bilindiği gibi iman etme davranışı, esasında ahlâkî bir eylem ve değer alanıdır. Zira bu eylem tarzı, öncelikli olarak kişisel ve toplumsal kabuller üzerinde “güven” ve “teslimiyet” duygusunun teminiyle işlerlik kazanmaktadır. O yüzdendir ki herhangi bir olguya karşı duyulan güven ve teslim olma duygusunun temelinde bu gibi değerlerin oluşturulduğu bir kişilik havuzu bulunmalıdır. Nitekim değerler havuzundan beslenen olumlu kazanımların hepsine de ahlâk denildiğini biliyoruz. Aynı şekilde iman ve ibadet eylemi de bu kişilik havuzunu besleyen ahlâk alanında görülmelidir. Ahlâkî yükümlülüklerin ibadet üzerinden tanımlanması hususu, ilgili eylemlerin görsel boyutunda ifade edildiği gibi, içsel ve derûnî alanda görülebildiği gibi, müşâhade alanında da görülebildiğinin kanıtıdır. Mamafih herhangi bir eylemin kazanım değeri sürgit devam ediyorsa o eylem, doğrudan ahlâk alanında tanımlanmalıdır. Çünkü kalıcı değer kodlayan her ibadet ve inanç emri, esasında toplumun tamamını ilgilendiren ahlâk alanını tahkim

etmek için vaz' edilmiştir. Tıpkı bunun gibi günâh ve sevap, helal-haram işlemleri de ahlâk alanının bir eylem türüdür.

Denilebilir ki mevcut yapıda ahlâklı bir ilişkinin olumlu ya da olumsuz her boyutu, öncelikli olarak inanç ve ibadet ritüelleri üzerinden tanımlanarak, bu iki alan sayesinde insan hayatının bütün evreleri kuşatılmak istenmiştir. Keza bunun gibi, dinî bildirelerde söylendiği şekliyle ibadet kavramı içerisinde ele alınan her değer, mutlak surette ahlâk alanının bir konusu olması gerekirken, mevcut ilmihâllerin büyük bir kısmında bu hususun göz ardı edildiğine şahit olmaktayız. Mesela; yalan yere yemin etmemek, ticaretle dürüstlük, takva, zandan kaçınmak, başkası hakkında olumlu düşünmek vb. gibi her dinsel öneri, aynı zamanda sağlıklı bir kişiliğin ahlâkî gelişimini temin eden basamaklardan kabul edilmelidir. Aynı şekilde, ifa edilmeyen bazı ibadetler için tahsis edilmiş olan cezaî müeyyidelerden olan kurban, adak ve benzeri şeyler de esasında sahibini malî ve ahlâkî açıdan terbiye edip, sorumluluk ahlâkını yüklenmiş bireye dönüştürmek, hatta ontolojik sorumluluğunu müdrik bireyler oluşturmaya mâtuf yaptırımlardan sayılmalıdır. O yüzden ki inanç ve ibadet alanında tanımlanmış olan her değer, esasında ahlâkî kazanımların besleyici unsuru kabul edilmelidir. Yoksa olası örneklerini sıkça gördüğümüz şekilde ibadetin ifası, onun maddî-manevî getirisinden daha öncelikli bir hâl olabilir.

Kanaatimizce İslâm dünyasını esareti altına almış olan bu kırık algının oluşumunun başlıca nedenlerinden birisi, kurguladığı daraltıcı öğretim modeliyle ümmet algısını bölen, hatta bölgesel ve mezhebî alana irca eden ilmihâl kültürü olsa gerek. Öyle ki evrensel mahiyette bildirilmiş olan her değer, müntesipleri tarafından özelleştirilerek yöresel zihin kalıplarına sokulursa, neticesinde ülke sınırlarını taşmayan sığ bir dünya algısı oluşmaktadır. Ülkemiz özeli için söyleyecek olursak, Kapıkule ve Habur'dan öteye geçmeyen bir din algısının başat eserleri olan ilmihâller, insanlığın derdine deva olabilecek kuşatıcı bir toplum anlayışını ihtiva etmesi mümkün görünmemektedir.

II-MEV CUT İLMİHÂLLERİN FORM VE İÇERİKLERİ HAKKINDA BAZI MÜLAHAZALAR

Bilindiği gibi ilmihâl tipi eserlerin genel çerçevesi, fıkıh dindarlığı üzerinde inşa edilmiştir denilebilir. Bu sebeptendir ki ilmihâllerin öncelikli olarak ibadet merkezli eserler olması kaçınılmaz bir sonuç sayılmalıdır. Dahası, Müslüman kültürde uzun zamandan beri ilmihâl yazma işinin bu anlayışa tevdi edilmiş olduğu görülmektedir. Bunun yanında tefsir ve hadis geleneğine mensup olan bilim insanlarının da az da olsa bu işi üstlendikleri görülmektedir. Ancak kelâmcıların ya da felsefecilerin ilmihâl yazım işlemine yöneldiği

durumlar neredeyse yok gibidir. Sevindirici bir gelişme olarak ifade edilebilir ki son zamanlarda farklı bilimsel birikimden gelen insanların da ilmihâl yazım işine girmiş olduğu izlenmektedir. Bu sayede soru ve sorunların farklı bakış açıları üzerinden çözümü daha da kolaylaşacaktır.

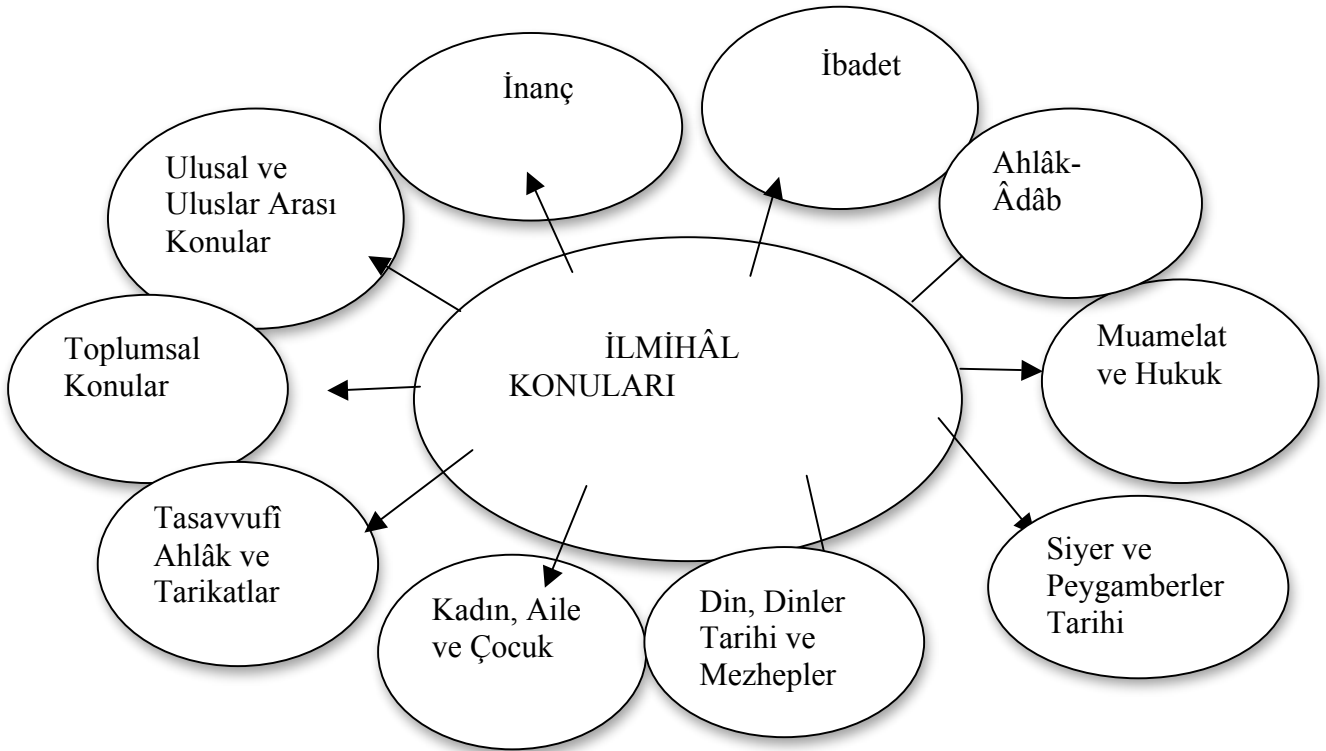
Klâsik ilmihâl yazımı, konu zenginliğine rağmen görünürde temel olarak iman, ibadet ve ahlâkî esasların anlatımı üzerinden tertip edilmiştir. Bu yapının ise neredeyse klâsik bir yazım biçimi olduğundan bahsedilebilir. Bu şekilde esas olarak üç ayak üzerinde inşa edilmiş olan ilmihallerin, zaman zaman bireyin günlük yaşamını düzenleyen kurallar üzerinden çeşitlendirildiğinde ise merkeze iman, ibadet ve muamelat olgularının yerleştiği görülmektedir. Günlük yaşamı düzenleme isteğinden doğmuş olan bu durum, sonuçta ilmihâl olgusunu fıkıh eseri mesabesine getirmiştir denilebilir. Oysaki yaşadığı hayatın bütün alanlarında söz sahibi olmak isteyenler için, mevcut yapının ahlâkî kazanımlara dönük bir şekle kavuşturulması da gerekmektedir. Bunun yapılması hâlinde ise inanç, ibadet, ahlâk ve diğer alanlardaki kazanımların ortak bir mü'min kişiliğin yetişmesine olan pozitif katkıları daha kolaylıkla görülebilecektir.

Nitekim ilmihâl türü eserlerin ele almış olduğu konuları sayfa adedi üzerinden oranlarsak, karşımıza şöyle bir tablonun çıktığını kolaylıkla görebiliriz: İnanç konuları: %10, ibadet konuları: %60, muamelat-ukûbat konuları: %15, ahlâk ve âdâb konuları: %5, siyer ve peygamberler tarihi: %5 ve diğer konular ise %5 oranında ele alınmıştır. Şimdi yukarıda bahsedilmiş olan sayısal verileri aşağıda bir tablo üzerinde şöylece gösterebiliriz:

	İLMİHÂL KONULARI	ORANLAR
1	İbadetler	%60
2	Muamelat-Ukûbat	%15
3	İnanç	%10
4	Ahlâk-Âdâb	%5
5	Siyer ve Peygamberler Tarihi	%5
6	Diğer	%5

Görüldüğü kadarıyla geleneksel ilmihâl kompozisyonu, ağırlıklı olarak üç ayak üzerinde işlerlik kazanmış gibidir. İnanç, ibadet ve ahlâk konuları diye bildiğimiz bu

alanlar, klâsik ilmihâllerin içindekiler baremini oluşturmaktadır. Ancak bu şekildeki klâsik yazımın olduğu ilmihâllerin bir kısmında, ilave olarak Peygamberler tarihi ve siyer uygulamalarının da olduğu görülmektedir. Yine buna ek olarak ifade edilebilir ki, mevcut ilmihâllerin bazılarında bu usûlün yerine zenginleştirilmiş ya da daraltılmış bir tekniğin kullanıldığına şahit olmaktayız. Bu tip ilmihâllerde ise ya konu adedi artmakta, ya da bazılarında olduğu gibi azalarak tek bir konu ya da kitle üzerinden ilmihâl yazım işleminin yapıldığı görülmektedir. Aşağıda artık klâsikleşmiş olan ilmihâl geleneğimizin tahsis edilmiş olduğu konular zikredilmektedir. İlmihâllerde ele alınmış olan konuların ağırlıkları değişse de genel olarak bu minvâl üzere kaleme alındıklarını söyleyebiliriz.

Hâlihazır ilmihâllerdeki içeriğin detaylandırılmasına geçmeden önce ifade edilmelidir ki, ilmihâllerin bu yapısı üzerinden ahlâk alanının etkinliğine ulaşabilmek zor gözükmemektedir. Hatta ahlâkî kazanımlar üzerine gelişecek olan mü'min bir kişiliğin

inşasının uzama ihtimali de bu sayede seçenekli bir durum olarak var olmuştur artık. Takva sahibi bir kişilik inşâsının temel adımı olarak iman ve ibadetin öncelendiği bu hâl, giderayak ahlâkın önemsizleştirildiği bir sürecin başlatıcısı olmuş gibidir. Zira ilgili eserler incelendiğinde bu sonucun tahsil edildiği bir yapının da önemsendiği görülmektedir. Hatta bu algıyı besleyecek şekilde ahlâkî konuların, sanki bu değerlerin yedeğinde işlev gördüğü, adeta olmazsa da olur bir yapıda eserlerin son kısmında yasak savma babında değinildiği görülmektedir. Bu düşüncemizi destekleyen ilk adım, ilmihâllerin tasnif dokusu ise de, ikincisi; konulara verilmiş olan önem ve sayfa adedidir denilebilir. Öyle ki ulaşabildiğimiz onlarca ilmihâlin pek çoğunda ahlâk kısmının bile olmaması, ahlâk denilince bazılarının yaptığı gibi ibadetlerde âdâp ve erkândan bahsedilmiş olması, iddiamızı destekleyen veriler olarak görülmelidir.

Mevcut ilmihâller, işlediği konular, hedef kitlesi, ait olduğu mezhep ve takip etmiş olduğu tasnif metodolojisi olarak çeşitli şekillerde dizayn edilmiştir. Bu sebeple de birbirinden farklı onlarca ilmihâlin piyasada olduğu görülmektedir. Kolay ulaşılabilir vasfı yüzünden Müslüman kültürün öğrenilmesine görünür bir katkısı olması gereken bu eserler, kanaatimizce şu şekildeki bir grupta üzerinden gösterilebilir:

I. GRUP İLMİHÂLLER: Konu ve içerik açısından diğerlerinden ayrılan bu ilmihâllerde artık klâsikleşmiş bir metot takip edilmektedir. Adı geçen ilmihâl türü eserlerin iç yapısı genel hatlarıyla şu şekilde detaylandırılabilir:

a-Yalnızca “*inanç*” konularını işleyen ilmihâller.³⁷

b-Yalnızca “*ibadet*” konularını işleyen ilmihâller.³⁸

c-Yalnızca “*ahlâk*” konularını işleyen ilmihâller.³⁹

d-Yalnızca “*inanç*” ve “*ibadet*” konularını işleyen ilmihâller.⁴⁰

³⁷ Numan Kurtulmuş, *Amentü Şerhi/Büyük İlmihâl*, İstanbul 1980; *Temel İslâm Bilgileri/İnancım*, edt. M. Emin Özafşar, Recai Doğan, Ankara 2007. Bu konuda yapılmış olan çalışmalarda da görüldüğü şekliyle, klâsik ilmihâl düzenin ilk ayağı olarak genellikle inanç konuları ele alınmıştır. Ancak klâsik ilmihâl düzeni denilince iman, ibadet ve ahlâk konularının sıralaması şeklindeki tasnifler akla gelmektedir. Bkz. Hasan Kurt, *İlmihâl Kitaplarında İman Esasları* (1930-1965), İstanbul 2005, s. 43; Hüseyin Emin Öztürk, *Derviş Dede'nin Dilinen İman Prensipleri*, Ankara 1989.

³⁸ Osman Bilgin, *Pratik İlmihâl/İbadet Hayatımız*, İstanbul 2010; *Temel İslâm Bilgileri/İbadetim*, edt. M. Emin Özafşar, Recai Doğan, Ankara 2007; Abdurrahman Yağmur, *İbadet Hayatım ve Her Yönüyle Hac*, İstanbul 2006; Ferhat Koca, *İslâm İbadet Esasları*, Ankara 2013; Seyfettin Yazıcı, *Açıklamalı İbadet Rehberi*, Ankara 2012.

³⁹ *Temel İslâm Bilgileri/Ahlâkım*, edt. M. Emin Özafşar, Recai Doğan, Ankara 2007; M. Zeki Duman, *Kur'an-ı Kerim'de Âdâb-ı Muâşeret ve Görgü Kuralları*, İstanbul 2011.

⁴⁰ Yalnızca inanç ve ibadet konusunu işleyen ilmihâllerden bazıları şunlardır: Hamdi Döndüren, *Delilleriyle İslâm İlmihâli*, İstanbul 1991; Mehmet Keskin, *Caferi İlmihâli*, Ankara 2010; A. Başak Sezgi, *Gençlik İlmihâli*, İzmir 2009; Muttalip Yılmaz, *Namaz Hocası Açıklamalı İslâm İlmihâli*, Ankara 2008; Mustafa

e-Klâsikleşmiş olarak “*inanç*”, “*ibadet*” ve “*ahlâk*” konularını işleyen ilmihâller.⁴¹

f-Esas olarak “*inanç*”, “*ibadet*” ve “*siyer*” konularını işleyen ilmihâller.⁴²

g-Genellikle “*inanç*”, “*ibadet*”, “*ahlâk*” ve “*siyer*” konularını işleyen ilmihâller.⁴³

h- Az da olsa “*inanç*”, “*ibadet*” ve “*hukuk/muamelat*” konularını işleyen ilmihâller.⁴⁴

II. GRUP İLMİHÂLLER: Genel olarak dar bir kapsamda kaleme alınmış olan bu tür ilmihâller, “*muhatap kitlesine göre*” tertip edildiği için, içerik açısından da daha özel bir kitleyi hedeflemiştir denilebilir.

a-“*Herkes*” için kaleme alınmış olan ilmihâller.⁴⁵

b-“*Aile*” için kaleme alınmış olan ilmihâller⁴⁶

c-“*Kadın*” ve “*kızlar*” için kaleme alınmış olan ilmihâller.⁴⁷

Varlı, *Hanefî ve Şafî Mezhebine Göre İslâm İlmihâli*, İstanbul 2005; Osman Nuri Topbaş, *Kur'an ve Sünnet İkliminde İslâm İman İbadet*, İstanbul 2012.

⁴¹ Bu çeşit ilmihâllerde ahlâk konularına genellikle son bölümde değinilmiş ve diğer bölümlere göre nispeten daha küçük açıklamalardan oluşmaktadır. Bkz. Mustafa Âsım Köksal, *İslâm İlmihâli*, İstanbul 1977; Süleyman Ateş, *Yeni İslâm İlmihâli*, Ankara 1979.

⁴² Ali Fikri Yavuz, *Geniş İslâm İlmihâli*, İstanbul 1977; *İslâm İlmihâli*, İstanbul 2002.

⁴³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihâli*, İstanbul 1957; Ahmed Hamdi Akseki, *Askere Din Kitabı*, Ankara 1982; Lütfi Şentürk-Seyfettin Yazıcı, *İslâm İlmihâli*, Ankara 2009; Mehmed Kemal Pilavoğlu, *Din Rehberi*, Ankara ts; Fehremez Sercan, *Hanefî-Şafî Mezheplerine Göre Büyük İlmihâl/İmtihan Rehberi/Dinî Bilgiler Kılavuzu*, İstanbul 1984; Hüseyin Akgül, *Dinî Bilgiler/İslâm İlmihâli*, Ankara 1992.

⁴⁴ Bu tür ilmihâllerin bir kısmında mezhepler, dinî hükümlerin kaynakları başlığı altında ele alınmıştır. Esas olarak fıkıh dindarlığının eserleri olan bu tür ilmihâllerde, halkın günlük yaşamı içerisinde karşılaşılabileceği bazı sorunların çözümünü esas almıştır denilebilir. Bkz. Halil Güneç, *Büyük Şafî İlmihâli*, İstanbul ts.; Yusuf Dehre, *Sorulu Cevaplı İslami Esaslar*, ty., ts.; Mahmut Toptaş, *İman Esasları ve İslâm İlmihâli*, İstanbul 1988; Şeyh Abdurrahman b. Yusuf, *İmadü'l-İslâm*, İstanbul 1990; M. Zihni Efendi, *Büyük İslâm İlmihâli/Nimet-i İslâm*, İstanbul 1986; İsmail Mutlu, *Günümüzün Meseleleri ve Hikmetleriyle Yeni İslâm İlmihâli*, İstanbul 1992; İmam Humeyni, *Tam İlmihâl*, İstanbul 2008; Seyda Muhammed Konyevi, *Kadın ve Aile İlmihâli*, İstanbul 2011.

⁴⁵ Herhangi bir konu ve grup için tahsis edilmemiş olan ilmihâller bu gruptan sayılabilir. Denilebilir ki herhangi bir mezhebin disiplini içerisinde tertip edilmiş olan ilmihâllerin büyük bir çoğunluğu bu alanda kaleme alınmıştır. Bkz. M. Hayri Kırbaçoğlu, *Ahir Zaman İlmihâli*, Ankara 2011; Mehmet Aydın, *İslâm İlmihâli*, İstanbul 1984; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihâli*, İstanbul 1957; Ahmed Hamdi Akseki, *Müslümana Büyük İlmihâl*, İstanbul 1971; Hacı Reşid Paşa, *Dinî Mübîni İslâm*, İstanbul 1958; Kemal Güran, *Müslümanın El Kitabı*, İstanbul 2011, Mehmet Doğru, *Pratik İslâm İlmihâli*, İstanbul 2010; Muzaffer Gökman, *İslâm Dininin Esasları/Müslümana Rehber*, İstanbul 1996; Ramazan Turan, İsmail Günday, *Temel Dinî Bilgiler/Sorulu Cevaplı*, İstanbul ts; Haydar Aktaş, *Din Bilgisi*, İstanbul 1962; Mehmet Soymen, *Dinî Bilgiler*, Ankara ts.

⁴⁶ Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihâli*, İstanbul 2011; Seyda Muhammed Konyevi, *Hanefî ve Şafî Mezheplerine Göre Kadın ve Aile İlmihâli*, İstanbul 2011, Hayrettin Karaman, *Aile İlmihâli*, İstanbul 2011; Mehmet Paksu, *Kadın ve Aile İlmihâli*, İstanbul 2013.

⁴⁷ Kadın konusunu işleyen ilmihâllerin büyük bir kısmı, kadınların özel hâlleri, bu hâllerdeki ibadetlerin icrası, kadının itaati ve görevleri gibi teknik konular üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu eserler içerisinde kadın haklarından bahseden ve kadının modern dünya ile olan ilişkisine değinenler ise yok denecek kadar azdır. Bu

d-“Gençler” için kaleme alınmış olan ilmihâller.⁴⁸

e-“Çocuklar” için kaleme alınmış olan ilmihâller.⁴⁹

f-“Meslekî Görevliler” için kaleme alınmış ilmihâller.⁵⁰

III. GRUP İLMİHÂLLER: Yalnızca bir konuya hasredilmiş olan ilmihâllerdir. Bu tür ilmihâllerde genel olarak ele alınan herhangi bir konu detaylıca işlenmiş ve hedef kitle üzerinden bir konunun öğretimi esas alınmıştır.

a-“Namaz İlmihâli” ya da “Namaz Hocası” şeklinde yazılmış olan ilmihâller.⁵¹

b-“Oruç İlmihâli” ya da “Oruç Rehberi” şeklinde yazılmış olan ilmihâller.⁵²

c-“Zekât İlmihâli” ya da “Zekât ve Sadaka Rehberi” şeklinde yazılmış olan ilmihâller.⁵³

d-“Hac İlmihâli” veya “Hac Rehberi” şeklinde yazılmış olan ilmihâller.⁵⁴

nedenledir ki kadın ve yasak/günâh mantığı, ilgili eserlerin genel kompozisyonudur denilebilir. Bkz. M. Cemal Öğüt, *Kadın İlmihâli*, İstanbul 2006; İbrahim Cemal, *Müslüman Kadının Fıkıh Kitabı*, İstanbul 1987; M. Kemal Pilavoğlu, *Müslüman Kızın Din Kitabı*, İstanbul 1983; Faruk Beşer, *Hanımlara Özel İlmihâl*, İstanbul 1997; Ümmühan Hambeyoğlu, *Büyük Kadın İlmihâli*, İstanbul 2001; Süleyman Kösmene, *Kadın İlmihâli*, İstanbul 2008; Mehmet Paksu, *Kadın ve Aile İlmihâli*, İstanbul 2012; İ. Hakkı Uca, *Delil ve Kaynaklarıyla Büyük Kadın İlmihâli*, İstanbul 2003; Hasan Çalışkan, *Hanımlara İlmihâl*, Konya 2012; Rauf Pehlivan, *Kaynaklarıyla Büyük Kadın İlmihâli*, İstanbul 1998; Ayşe Gül, *Kadın İlmihâli*, İstanbul 2003; Jale Şimşek, *Soru ve Cevaplarla Kadın İlmihâli*, İstanbul 2012; Hasan el-Benna, *Müslüman Kızlara*, İstanbul 2001; Mehdi Aydın, *Kadın İlmihâli*, İstanbul 2005.

⁴⁸ Hasan Yavaş, *Namaz Kitabı*, İstanbul 2008; *Rehber İlmihâl*, İstanbul 2009; A. Başak Sezgin, *Gençlik İlmihâli*, İzmir 2009; Adem Karataş, *Gençler İçin İbadet İlmihâli*, Konya 2008; Murat Elaldı, *Çocuklar ve Gençler İçin Hayat Rehberi/Modern İlmihâl*, İstanbul 2010; Yusuf Özcan, *Gençlik ve Namaz/Namaz Rehberi*, İstanbul 1990; Abdulaziz Hatip, *Gençler İçin İmân ve Ahlâk Rehberi*, İstanbul 2005.

⁴⁹ Ahmed Hamdi Akseki, *Yavrularımıza Din Dersleri*, İstanbul 1947; Mustafa Âsım Köksal, *İlmihâl/Müslüman Çocuklarına Din Bilgisi*, Ankara 1957; Es-Seyyid Mecdi Fethi, *Fıkhu's-Sünne li'l-Etfal/Çocuklar İçin İslâm İlmihâli*, İstanbul 2006; M. Kemal Pilavoğlu, *Müslüman Çocuğun Din Kitabı*, Ankara 1964; Murat Elaldı, *Çocuklar İçin Din ve Hayat/İlköğretim Okulları İçin Kaynak Kitap*, İstanbul 2007; *Çocuklar ve Gençler İçin Hayat Rehberi/Modern İlmihâl*, İstanbul 2010; Hüseyin Emin Öztürk, *Derviş Dede'nin Dilinden İman Prensipleri*, Ankara 1989.

⁵⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Dini Bilgiler/Sualli-Cevaplı*, İstanbul ts.; Mevlüt Özcan, *Din Görevlisinin El Kitabı*, İstanbul 2005; M. Sabri Sözeri, *Mehmetçiğe Din Dersleri/İman-İbadet-Ahlâk*, İstanbul 1965; Ahmed Hamdi Akseki, *Askere Din Kitabı*, Ankara 1982; Mehmet Altunkaya, *İmtihan Rehberi ve Sualli-Cevaplı Cep İlmihâli*, İstanbul 1977.

⁵¹ İsmail Karagöz, Halil Altuntaş, *Namaz İlmihâli*, Ankara 2008; *Muhtasar İlmihâl/Resimli Namaz Hocası*, İstanbul 2012; Yusuf Özcan, *Gençlik ve Namaz/Namaz Rehberi*, İstanbul 1990.

⁵² Halil Altuntaş, İsmail Karagöz, *Oruç İlmihâli*, Ankara 2008; Ayetullah Uzma Hamanei, *Ehl-i Beyt Fıkıhında Oruç ve Hukuku*, İstanbul ts, *Ramazan Risâlesi*, Pidosan Kültür Yay., Ankara 2000; Abdulkadir Sezgin, *Ramazan ve Oruç Rehberi*, İstanbul 1986; Mustafa Aşkar, *Ramazan İlmihâli*, Ankara 1998; Tahir Büyükkörükçü, *Mübarek Ramazan ve Oruç*, İstanbul ts.

⁵³ “Zekât İlmihâli”, “Zekât Rehberi/İlmihâl”, “Zekât ve Sadaka Rehberi”, “İslâm'da Zekât” gibi eserler bu gruptan sayılabilir. Mesela, Yusuf el-Kardâvî, *Fıkhu'z-Zekât/İslâm Hukukunda Zekât*, İstanbul 1984; Abdulkemim Polat, *İslâm'da Ticaret Hukuku*, İstanbul 1977.

⁵⁴ Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Hac ve Umre*, İstanbul 2007; Ali Rıza Demircan, *Hac ve Umre*, İstanbul 2002; Muhammed Emin Yıldırım, *Hac ve Umre*, İstanbul 2011; *Pratik Hac Bilgileri*, Great Jolly Tur, İstanbul ts.; Burhan Bozgeyik, *Hac ve Umre Âdâbı*, İstanbul 2001; Mithat Aça, *Sorulu-Cevaplı Hac ve Umre Rehberi*, İstanbul ts.; *Umre Rehberi*, DİB, Ankara 2011; Avni Kurt vd., *Hac Rehberi/İlmihâl*, Ankara 2000;

e-“Ticaret ve İktisat İlmihâli” ya da “Ticaret Rehberi” şeklinde yazılmış olan ilmihâller.⁵⁵

IV. GRUP İLMİHÂLLER: Mezhebî görüşe göre kaleme alınmış olan bazı ilmihâller bu grupta incelenebilir:

A-Genel olarak “Sünnî Mezhepler”in ilkelerine göre kaleme alınmış olan ilmihâller:

a-“Hanefî Mezhebi”nin fıkıh ilkeleri üzerinde yazılmış olan ilmihâller.⁵⁶

b-“Şafî Mezhebi”nin fıkıh esaslarına göre yazılmış olan ilmihâller.⁵⁷

c-“Hanefî/Şafî Mezhebi”nin esaslarına göre yazılmış olan karma ilmihâller.⁵⁸

d-“Hanefî”, “Şafî”, “Malikî” ve “Hanbelî” gibi “Dört Mezheb”e göre yazılmış olan ilmihâller.⁵⁹

B- Genel düşünce olarak “Şî Mezhepler”in ilkelerine göre kaleme alınmış olan ilmihâller:

a-“Caferî Mezhebi”ne göre yazılmış olan ilmihâller.⁶⁰

b-“Alevî-Bektaşî” düşünsel geleneğine göre kaleme alınmış olan ilmihâller.⁶¹

Hac Rehberi, (Kom.), DİB Yayınları, Ankara 1972; “*Hac ve Umre Rehberi*”, “*Hac ve Umre*”, “*Umre Rehberi*” gibi eserler.

⁵⁵ Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihâli*, İstanbul 1993.

⁵⁶ Şeyh Abdurrahman b. Yusuf, *İmâdü'l-İslâm*, İstanbul 1990; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihâl*, İstanbul 1957; Ahmed Hamdi Akseki, *İslâm Dini*, Ankara 1982; M. Cemal Sofuoğlu, *İslâm Dini Esasları*, İzmir 1999.

⁵⁷ Ahmet Serdaroğlu-Yakup İskender, *Şafî İlmihâli*, Ankara 1965; Kadı Ebu Şuca, *Delilleriyle Büyük Şafî İlmihâli/Gayet'ul İhtisar ve Tercümesi*, İstanbul 1998; Haydar Hatipoğlu, *Büyük Şafî İlmihâli*, Ankara 1991; Halil Güneç, *Büyük Şafî İlmihâli*, İstanbul ts.; Mehmet Keskin, *Büyük Şafî İlmihâli*, İstanbul 2005; Soner Duman, *Ayet ve Hadislerle Şafî İbadet İlmihâli*, İstanbul 2013; Mehmet Can, *Kaynaklı Şafî İlmihâli*, İstanbul 2003; Abdulmâbud el-Meftûni, *Cep Şafî İlmihâli*, İstanbul 1995; Ömer Abdulcabbâr, *Suâlli-Cevablî Şafî İlmihâli/Takrîb'ül-Fıkh eş-Şafî*, İstanbul 1983.

⁵⁸ Abdulmecid Ünlükul, *Dü Mezhebi (İki Mezheb) Adlı Bir İlmihâl*, Konya 1962; Mustafa Varlı, *Hanefî ve Şafî Mezhebine Göre İslâm İlmihâli*, İstanbul 2005; Fehremez Sercan, *Hanefî-Şafî Mezheplerine Göre Büyük İlmihâl/İmtihan Rehberi/Dinî Bilgiler Kılavuzu*, İstanbul 1984; Seyda Muhammed Konyevi, *Hanefî ve Şafî Mezheplerine Göre Kadın ve Aile İlmihâli*, İstanbul 2011; Abdullah Sevinç, *Hanefî ve Şafî İlmihâline Göre Pratik Dini Bilgiler* 1111 Soru evap, İstanbul 1972.

⁵⁹ Mehmet Keskin, *Dört Mezhebe Göre İslâm İlmihâli*, İstanbul 2012.

⁶⁰ İmam Humeyni, *Tam İlmihâl*, İstanbul 2008, Hacı Şeyh Hüseyin Vahid Horosani, *Tam İlmihâl/Tevzihu'l-Mesail Risalesi*, İstanbul 2009; Mehmet Keskin, *Caferî İlmihâli*, Ankara 2010. Bu ilmihâllerde görülen yaklaşımlar, genel olarak fikhî bağlamlarda Şia'nın en büyük mezhebi olan Caferiliğin genel kabulleri üzerinden ifade edilmiştir. Örnek olarak verecek olursak, abdest esnasında ayaklara mesh konusu ve namazın üç vakitte kılınabilmesi, oruçla ilgili hükümler... gibi konular, adı geçen eserlerde ilgili mezhebin genel kabullerine göre dile getirilmiştir. Bkz. Humeyni, *age*, s. 39-40, 116-117.

C-“*Tasavvufî Ahlâk*” düşüncesini öne çıkaran ilmihâller.⁶²

V. GRUP İLMİHÂLLER: Tertip metodolojisine göre farklı dizayn edilmiş olan ilmihâller:

a-Genel olarak “*konularına göre*” tertip edilmiş olan ilmihâller.⁶³

b-Kavramların “*alfabetik olarak*” tertip edilmesiyle husûle getirilmiş olan ilmihâller.⁶⁴

Bu aşamada ilmihâller üzerinde yaptığımız inceleme sonucunda ortaya çıkan ve kanaatimizce ilgili düşünsel yapının olası eğilimini ifade eden bir hususa daha değinmek istiyoruz. Denilebilir ki ilmihâl türü eserlerde ele alınmış olan konuların “*sayfa sayısı*” olarak dağılımı, kaleme alınmış olan eserin ağırlıklı eğilimini gösteren bir unsurdur. Nitekim adı geçen eserlerde görülen manzara, ilmihâl ve ahlâk ilişkisini ortaya koyduğu gibi, ilmihâllerde ele alınmış olan ahlâkî konuların izâh tarzını da gözler önüne sermektedir. Aşağıdaki tabloda verilen oranlar, ilmihâllerde görülen genel manzara

⁶¹ Semih Veysel Şeker, *Alevî İslâm İlmihâli ve Caferî Mezhebi Fıkhi*, İstanbul 1994; Kemal Kılıçoğlu, *Ehl-i Beyt Yolu/Alevî İlmihâli*, İstanbul ts.; Haydar Kaya, *Bektaşî İlmihâli/Kuralları*, Manisa 1989; Nazmi Nizami Sakallıoğlu, *Ehl-i Beyt İlmihâli/İslâm’da İbadet*, İstanbul 1992. Görüldüğü kadarıyla Ehl-i Beyt ilmihâllerinde yalnızca fikhî meseleler değil, itikadî meseleler de ilgili algının kabulleri doğrultusunda izâh edilmektedir. Mesela, Abdest alırken ayakların mutlak surette mesh edilmesi gereği, ölümlerin ardından yapılmakta olan iskat’ın asla olmadığı, zarurete bağlı durumlarda mut’a nikâhının geçerliliği, secdenin Kerbela toprağına yapılması gerektiği gibi konular, mezhebin görüşleri doğrultusunda ele alınmış ve cevaplandırılmıştır. Bkz. Sakallıoğlu, *age*, s. 30, 90, 117, 169. Aynı şekilde Ehl-i Beyt mektebini göre İslâm beş şey üzerinde kurulmuştur: Namaz, zekât, oruç, hac ve biz Ehl-i Beyt’in velayeti. Bkz. Sakallıoğlu, *age*, s. 129. Ayrıca İmam Ali’nin velâyeti, tarikat bilgisi ve hükümleri de bu gibi ilmihâllerde sıklıkla işlenen konular arasındadır. Bkz. Haydar Kaya, *age*, s. 35-55 .

⁶² Bu tür ilmihâllerde ahlâkî kazanımlar genel olarak tasavvufî düşünce ve zikir formları üzerinden tanımlanmıştır. Ahlâk denilince genellikle sûfilerin adab ve erkânı anlaşılmaktadır. Ahlâk konusunu tasavvuf düşüncesi içerisinde ele alan bu çeşit eserler, iyi insan modelini de “*insan-i kâmil*” algısına uygun olarak ilgili kazanımların temini üzerinden dile getirmektedir. Bütünyle sûfi düşünceye özgü olan bu anlayış, uzun yıllardır Müslüman toplum içerisinde kendi ahlâkını dayatan farklı bir kişilik yapısının inşâsını da becerebilmiş gibidir. Zikrullah, dua adabı, zikir vb. gibi tamamıyla tasavvufî edepi içeren bu eserler, ne yazık ki ilmihâl dindarlığının görünen bir yüzü olarak gündemdeki yerini korumaktadır. Bkz. Eşrefoğlu Rumi, *Müzekkin Nüfus*, İstanbul 1996; İmam Gazali, *Kimya-i Saadet*, İstanbul 2004; Mevlüt Özcan, *Din Görevlisinin El Kitabı*, İstanbul 2005, *Mızraklı İlmihâl*, İstanbul ts.; Hacı Reşid Paşa, *Dîni Mûbîni’l İslâm/Tarikatlar Silsilesi ve Ahlâk-i İslâmiyye*, İstanbul 1958; Ömer Öngüt, *Kalplerin Anahtarı İslâm İlmihâli*, İstanbul 2004; Şemseddin Bektaşoğlu, *İlmihâl Bilgileri*, İstanbul 2008; Necip Fazıl Kısakürek, *İman ve İslâm Atlası*, İstanbul 1981; Hamdi Döndüren, *Delilleriyle İslâm İlmihâli*, İstanbul 1991; H. Hilmi Işık, *Tam İlmihâl/Seadet-i Ebediyye*, İstanbul 2009; Nihat Temel, *Kur’an Aydınlığında Müslümanın Yol Haritası*, İstanbul 2006; Muhammed İhsan Oğuz, *Vesiletünnecat İslâm İlmihâli*, İstanbul 2008.

⁶³ Alfabetik olarak dizayn edilen eserler ve mevzî konuların-tasavvuf, zekât, hac...gibi-işlenmiş olduğu ilmihâllerin dışında kalan bütün ilmihâller bu çeşit eserlerden kabul edilebilir.

⁶⁴ Debbaoğlu-Kara, *Ansiklopedik Büyük İslâm İlmihâli*, İstanbul 1979.

olmasının yanında, ahlâkî kazanımların yerleştirilmesindeki hassasiyete de işaret etmektedir.

Birey ve toplumun sağlıklı ilerleyişini temin edecek olan ahlâk konuları, esasında bütün ibadetlerin merkez kazanımı olması gerekirken, eldeki yapının sanki kazanım olarak ahlâkî davranışları değil de formel davranışları öncelediği görülmektedir. Yani diğer bir deyişle, iman eden bir kişinin “*tâdil-i erkân*”a uyarak namaz kılıp, oruç tutması onun için yeterli bir Müslümanlık olarak görülmektedir. Bu eylemlerinden elde edeceği kazanım onun Cennete gitmesini garanti edecektir. İbadetin sağlıklı ve kurallarına uygun yapılabilmesi amacı ilmihâl dindarlığının üzerinde tesis edilmiş olduğu algıdır denilebilir. Bu yüzdendir ki bunlarda herhangi bir eksiklik olursa kişinin ibadeti geçersiz olur. Bu yaklaşımın inşâ etmiş olduğu dindarlık ölçüğünde, niyet, amaç, amacın düzgün olması, ibadetin asıl kazanımı olması gereken “*davranış düzeltme fonksiyonu*” ise, kazanım anlamında görünür ve yakın hedef olarak verilmemektedir. Öyle ki bu anlayışla eğitilmiş olan kişiler, şekil şartlarını yerine getirerek dindarlıklarını yaşamakta, bu ölçüğe uymayan beklentilere de asla pirim vermemektedirler. Ne yazık ki halkın dindarlığını sahici mecraya taşınması gereken dinsel kurumların öteden beri bu algıyı destekleyen “*kurumsal dindarlıklar*” oluşturdukları gözlemlenmektedir. Diğer bir ifadeyle, kurumsal dindarlıkların üretmiş olduğu Müslüman tipi nezdinde varsa yoksa şeklî esaslar olduğu için, ötekinin derdi Müslümanın dindarlığında etkin ve sorumlu bir yere oturmamaktadır. Onun için “*tekbir alırken parmakların kulağın yumuşak kısmına değmemesi*”, “*tabiatın kirletilmesi*”nden daha büyük bir meseledir artık. Çünkü şeklî dindarlığın girdabında dolanan bir kişi için inanç ve ibadet örgüsü tam olan her yapı, sanki ahlâkî donanımı gereksiz bir ayrıntı olarak görmektedir.

Hâlbuki ilâhî metinlerde de açık olarak ifade edildiği veçhile, Müslüman bireyin günlük yaşamının büyük bir bölümünü oluşturan konular, esas olarak ahlâkî kazanımlar üzerinden tanımlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle beşerin hayatında bütünüyle ahlâk dışı bir yaşam alanı mümkün görünmemektedir. O nedenledir ki, “*din ve ahlâk*”, “*güzel ahlâk*”, “*ahlâk ve manevi vazifeler*”, “*kişi ve toplum ahlâkî*”, “*kişisel ödevler*”, “*pratik ve günlük yaşam bilgileri*” gibi başlıklar altında kişisel ve toplumsal hayatın ahlâkî kodları geniş bir şekilde işlenmektedir. Dahası, günlük yaşamın ayrılmaz bir bileşeni olan bu gibi konular, doğrudan ahlâkî kazanımların inşâ ettiği değer alanında ele alınmalıdır. Zira ibadetlerin yapımından asıl maksat da, şekilsel bir icraat değil, onların üzerinden genel bir ahlâkî kazanım elde edebilme becerisinin kazanılmasıdır. Nitekim kutsal kitabımız olan

Kur'an'ın vurgusu da esas olarak bu yöndedir.⁶⁵ Bu yüzden de genel bir öneri olarak sunulabilir ki ilmihâller, ahlâk konularını daha büyük bir yekun üzerinden ele almalı, hatta ilgili eserler, şekil olarak inanç ve ahlâk konularıyla başlamalıdır ki, bu değerler üzerinde tesis edilecek olan ibadetin yapım amacının da daha bir görünür olması sağlanabilsin. Keza taabbudî hayatımızın derinleşmesi de bütünüyle ahlâkî kazanımlar üzerinden belirgin hâle geldiği içindir ki, işte o zaman ibadetlerin gerçek kazanımlarından olan “*duyarlılık ilkesi*” de açık bir şekilde görülebilecektir.

Mevcut ilmihâllerde konuların işleniş açısından ifade edilebilir ki, sanki inanç ayrı, ibadet ayrı, ahlâk ise apayrı bir konuymuş gibi kısır bir algı oluşmaktadır. Denilebilir ki bu dizayn şekli üzerinden hâlihazır Müslümanlık tasarımında olduğu gibi, inancı olanın bu durumun onun kurtuluşu için yeterli olduğu, o kişinin artık ibadeti yapmasa da kurtulabileceği, ibadeti olanın ise zaten ahlâklı olacağı bir dindarlık modeli oluşmaktadır. Bu modelde ahlâk ve onun kazanımları, ayrı bir davranış ölçeği olarak ele alınmakta, bu iki eylemsellik içerisinde görülmemektedir. Sanki ahlâkî davranış denilince inanç ve ibadetin dışında farklı bir kazanımdan bahsedilmektedir. Hâlbuki inanç ve ibadet alanlarının sınırlı yapısına rağmen, ahlâkî davranış ölçeğinin genişliği, inanç ve ibadeti de bütünüyle içerisine aldığı gibi; aile, toplum, çevre, metafizik alan ve uhrevî/eskatolojik alanı da bütünüyle içerisine almakla, hayatın bütün katmanlarında büyük bir kaplam boyutunu da deruhte etmektedir. O yüzden ki herhangi bir bireyin hayatında hiçbir boşluk bırakmayan ahlâkî görevlerin sadece âdâb boyutunda ele alınması doğru bir yaklaşım değildir. Zira ahlâkî kazanımlar, kişi ve toplumların psikolojik ve bedensel onarımlarını yaptığı gibi, her açıdan da kişiliği geliştirici etkide bulunmaktadır. Dahası, ahlâk sayesinde olgunlaşan her birim, bireysel, ailevî ve toplumsal olarak da hedef kitlenin kazanımlarına uygun becerilerde bulunabilmektedir. Deruhte edilen bu kazanımlar sadece ahlâkî kazanımlar olarak görülmemeli, kişi ve toplumun bütün devinim alanında işlevsel olduğu unutulmamalıdır. Bu sebeptendir ki ahlâk alanı, bütünüyle inanç ve ibadetin içlem boyutundan daha geniş bir etkinlik alanına sahip olgu olarak karşımızda durmaktadır. Kanaatimizce kişisel ve toplumsal hayatın görünür kodlarının besleyici değeri olan ahlâkî konular, ilmihâllerin yazılım formatında öncelikli olarak ele alınmalı, ibadet ve inanç kazanımları bu değer üzerinden yeniden tanımlanmalıdır.

⁶⁵ Bakara, 2/45, Ankebût, 29/45, Lokman, 31/17.

İslâm'ın yapılmasını tavsiye etmiş olduğu ibadetlerin hepsi başlı başına bir eylemsellik yani ahlâk alanıdır. Kaybedeceği şeyleri çok olan modern insan için pek sevimli olmasa da gerektiğinde cihad etmek de bu alanın temel bir davranış modelidir.⁶⁶ Zira her ibadetin ahlâk olarak tanımlanmış olan bir eylem değeri vardır. Kişilerin icra etmiş oldukları eylemler, öncelikli olarak bu değerler üzerinden geçerli bir statü kazanmaktadır. Bu yüzdendir ki kalıcı kazanım hâline gelmesi gereken her eylemsellik, sonunda geçerli bir ahlâk kodlayan etkin bir alana işaret etmektedir. Onun içindir ki kişisel ve toplumsal hayatlarımızın vazgeçilmez unsurları olan siyasî, sosyal ve dinî her alan, bu kazanımın dışında düşünülemez. Zira bilindiği üzere: “İslâm'ın yeryüzündeki hedefinin Allah ve Âhiret inancına dayalı, adalet ve ahlâk merkezli bir düzen tesisi olduğu”⁶⁷ için, bu amacın temini sadedince ilgili ahlâk alanı bu denli geniş tutulmuştur. Kişisel ve toplumsal tabakalarda ahlâk bilincinin yüksek tutulması ve kişisel edimlerin gerçek hedefinin bu kazanıma mâtuf olabilmesi için inanç ve ibadet birlikteliği üzerinden bir ahlâkî yapılanma gerekli görülmüştür denilebilir. Bu yapı içerisinde ne yalnızca inanç alanı ahlâkî kazanımın yeter şartı olarak görülmüş, ne de sırf ibadet alanı, ahlâklı bir toplum hedefi için gerekli basamak olarak görülmüştür. İkisinin birlikte dengeli gelişimi için ortak hedefe kilitlenmiş bir eylemsellik üzerinde durulmuştur ki bunun adına da ahlâk denilmektedir. O yüzden ahlâkın canlı tutulmasının formel şekli olan ibadetler, bizâtihi amaç değildir. Amacın kazanımı ve icrası için elzem olan pratiklerdir. Gerçek ahlâkî yapı, bunlar olmadan mükemmelliğe ulaşamaz.

Günümüzde İslâm ahlâkının evrensel boyutları üzerinden görev tanımlayan ilmihâller yok denecek kadar azdır. Özellikle dünyanın neredeyse küçük bir köy hâline

⁶⁶ Cihadın konu edilmiş olduğu ilmihâllerde zaman zaman “vatan sevgisinin imandan olduğu” hususu da işlenmiş, (Belviranlı, *age*, s. 190), bazen de teknik anlamda cihadın maddî şartlarına değinilmiştir. Bu eserlerde ortak kanaat olarak “savaş hukuku” işlenmiştir denilebilir. Ancak bu eserlerde sosyal sorumluluk projesi olarak cihadın ve cihad algısının modern dünyadaki şekillerine, paktlar üzerinden mecburî olunan savaflara, intihar bombacılarına, işgaller ve bunlara verilecek cevaplara, mazlumların yardımına koşmaya, ezilenler için mücadeleyi göze almaya pek değinilmemiştir. Genellikle “vatan savunması” anlamındaki cihadın kutsandığı bir anlayışın egemen olduğu bu eserlerde, işgalcilere karşı kurtuluş savaşı veren toplulukların mevcut dertleriyle ilgili etkin bir çözüm önerisi görülmemektedir. Dahası, bu tür eserlerde Müslümana yakışır bir “isyan ahlâkı”nın nasıl olması gerektiği üzerinde de durulmamıştır. Tarihte muhteris kumandanlar tarafından tebliğ amacı öne sürülerek gerçekleştirilmiş olan pek çok işgal, hatta ganimet duygusu ve siyasî gereklilik üzerinde yapılmış olan işgaller, “savaş hukuku” mantığı içerisinde ele alınmıştır. Bkz. M. Fethi es-Seyyid, *Fıkhu's-Sünne li'l-Etfal*, İstanbul 2006; Murat Elaldı, *Çocuklar İçin Din ve Hayat*, İstanbul 2007; Ali Kemal Belviranlı, *İslâm Prensipleri*, Konya 1962; Süleyman Ateş, *Yeni İslâm İlmihâli*, Ankara 1979; Ali Fikri Yavuz, *Açıklamalı-Muamelatlı İslâm İlmihâli*, İstanbul 2002; Kadı Ebu Şuca, *Delilleriyle Büyük Şafii İlmihâli*, İstanbul 1998; Hamdi Döndüren, *Delilleriyle İslâm İlmihâli*, İstanbul 1991; M. Zihni Efendi, *Büyük İslâm İlmihâli/Nimet-i İslâm*, İstanbul 1986; Ali Küçükler, *İslâmî Hikmet ve Öğütler*, Ankara 2008.

⁶⁷ M. Hayri Kırbasoğlu, *Ahir Zaman İlmihali*, Ankara 2011, s. 163.

gelmiş olduğu iletişim çağında, ötekinin sorunuyla ilgilenen bir ahlâk modeli geliştirilmelidir. Sömürü, haksız kazanç, kadın ticareti, uyuşturucu kartelleri, kumar şehirleri, çıkar savaşları, din savaşları, uluslar arası soygunlar vb. gibi insanı ilgilendiren her soruna dinimizin etkin ve kalıcı bir ahlâkî çözüm modeli önermesi gerekir. Bu ihtiyaç, günümüzde o denli belirgin hâle gelmiştir ki, sorunun kaynağı olan kadîm düşünce okullarından buna bir deva gelmeyeceği de aşikârdır. Onun için sorumlu her Müslümanın Kur'an ahlâkını asrın idraki üzerinden tedavüle çıkarmasının gereği ortadadır. Bu amacın kotarılması için evrensel ahlâkî değerler üzerinde kurulacak çeşitli yardım dernekleri, siyasî ve sosyal örgütlerin faaliyet alanı üzerinden taşınır hâle gelebilir. Zira yaşadığı çevreden sorumlu olan bir Müslümanın dünyanın geri kalanı için böyle bir borcu vardır. Dahası, insanlığın kurtuluşu için va'z edilmiş olan İslâm ahlâkı, kendisinden kaynaklanmasa da bu gibi evrensel sorunlara çözüm üretmelidir. Bunu dert edinmiş olan ilmihâllerin sayısı yok denecek kadar az olması,⁶⁸ görev bilinci taşıyan mü'minleri geri bırakmamalıdır. Çevremizde olan bitene karşı duyarlı, ötekini kuşatıcı bir Müslümanlığın tesisi için, ilmihâl algımızın, fıkıh merkezli eser tertibinden, bu tür konuları da işleyen eserlerin yazılmasını ihtiyaç olarak görebilecek bir duyarlılığa taşınması gerekmektedir.

SONUÇ

Denilebilir ki hâlihazır ilmihal kültürü, oluşturduğu dindarlığın yapısı gereği olası sınırları daraltılmış ve keskin dinî yapısı gereği de değişmez ve esnemez bir dinsel karakterin kaynağı gibi durmaktadır. Bunun içindir ki bu algıyla yetişmiş olan Müslümanlar nezdinde ötekini anlamak, onun uygulamalarını benimseyebilmek, başa

⁶⁸ Görebildiğimiz kadarıyla bu konudaki en kapsamlı eser, M. Hayri Kırbasoğlu'nun "*Ahir Zaman İlmihali*" adlı çalışmasıdır denilebilir. Klâsik ilmihâl kompozisyonundan farklı olarak kaleme alınmış olan bu tür ilmihâller, genel hatlarıyla herkes için ortak davranış kalıbı olması gereken total ahlâkın evrensel konularını içeriklendirmiş eserler olarak kabul edilebilir. Mamafih sayıları az da olsa bu çeşit ilmihâller genellikle Kur'an ve toplum, ırkçılık, işyerine mobing, iş gücünün köleştirilmesi, sokak çocukları, çevrenin korunması, nükleer tehdit, teknoloji çöplüğü, GDO'lu gıdalar, özgür insan algısı, suçun önlenmesi, infak ahlâkı, fakirliğin önlenmesi, yardım kuruluşları, kadın hakları, beslenme vb. gibi konularında İslâmî standartlar oluşturmayı denemişlerdir. Bu ve benzeri konuların, ahlâkî edeb/adab sınırlarında tutan ilmihâl kitaplarında olmaması, özellikle iletişim araçları üzerinden dünyanın adeta küçük bir köye dönüştüğü günümüzde büyük bir eksiklik olarak görülmelidir. Artık ahlâkın kişisel düzen ve lokal terbiye öğretimi üzerinden tanımlanması yeterli görülmemelidir. İslâm ahlâkının içe dönük vasfı kadar, dışa dönük vasfının da öne çıkarılması, diğer milletlerin problemleriyle de meşgul olması gerekmektedir. Adalet ve şefkate muhtaç olan insanlık ailesinin İslâm ahlâkının bu yönünü tanıması için bu bir zorunluluktur. Hatta Müslüman aydınların böyle eserler kaleme almaları insanlığa olan borçları mesabesinde. Öteki için sorumluluk taşıyan hiçbir Müslüman bu borç yükünden kaçamaz. Bu aşamada ifade edebiliriz ki bu algıyı merkeze alarak yazılmış olan bir iki ilmihâl olması gelecek adına umut verici bir gelişme olarak da kabul edilebilir. Bkz. M. Hayri Kırbasoğlu, *Ahir Zaman İlmihali*, Ankara 2011; Murat Elaldı, *Çocuklar ve Gençler İçin Hayat Rehberi/Modern İlmihâl*, İstanbul 2010; Nihat Temel, *Kur'an Aydınlığında Müslümana Yol Haritası*, İstanbul 2006, Abdullah Aydın, *Tam İzâhlı Büyük İslâm İlmihâli*, İstanbul ts.

çıkamadığı durumlarda oradan delil getirebilmek gibi değişim değerleri bütünüyle imkânsız olmaktadır. Mamafih ilmihâl ahlâkının yetiştirdiği bireyin dünyasında yabancı unsur hükmünde olan her bilgi, ötekinin reddi için yeterli ve gerekli bir bilinç düzeyini oluşturmuş gibidir. Onun için tutarlı ve etkin bir din algısının beslendiği her obje, ilkesel yakınlık üzerinden kurgulanmayıp, aidiyetleri üzerinden işlevsel olabilmektedir. Dahası, ilgili Müslümanlığın düşünce modelinde öne çıkan şey, sadece bizden olanın doğru ve geçerli olduğu algısıdır. Bu algının doğrudan ürünü olan her eylem de, ancak mevzî bir kazanımı onaylayan normatif ve daraltıcı bir dinî yapıda gerçekleşmektedir.

Türk Müslümanlığının temel eserleri olan ilmihâllerde kısa günün kârı gibi görülen her kazanım, değişmez bir ibadet formu altında sunulmaktadır. Sahibi için tefrik edici mahiyette olan bu durum, başkaları için ise yabancı bir hüviyet taşımaktadır. Bu yapıdan da ilmihâllerdeki bilgileri dinin kesin olarak emretmiş olduğu kutsal bilgi formunda gören bir anlayışın doğmuş olması, problemin tespiti babında ifade edilecek olursa, esas kaynaktan uzaklaşan bir din eğitim ve öğretiminin olduğunu göstermektedir. Dahası, bu tip eserlerin yazarları, zaman içerisinde yanlış ve hata yapmaz kişilikler olarak görülmeye başlandığı içindir ki, dinî konularda delil getirilirken sadece bu eserlerden yararlanılmaktadır. Bu şekliyledir ki halkın dindarlık ölçeğinde merkezî bir yerde duran eser ve müellifler, giderayak nisbî bir kutsallık da kesbetmişlerdir. Hatta sade halk için sorgulanamaz yapıları gereği hakikatin değişmez ölçüsü hâline de gelmişlerdir.

Akabinde ise ilmihâlleri kutsal ve hakikati ifade eden metinler olarak gören sıradan halkın, kendisine sunulan bilginin ilmihâl yazarının mezhep ve meşrebini aşamayacağı seçeneği ise büsbütün göz ardı edilmektedir. Bu ayrımı yapamayan sıradan halk için ilmihâl, mutlak manada doğru bilginin taşındığı eserler hükmündedir. Bu yüzden de ilgili kişiler, ilmihâller üzerinden kendisine sunulmuş olan bilgileri doğrulanmış ve kesinlik arzeden dinî bilgi olarak kabul eder. Hatta: “*kitapta yeri var*”, “*sen onlardan daha iyi mi bileceksin?*”, “*koskoca ilmihâl yazarı yanlış söyler mi?*”... diyerek, kişisel kabullerinin tasdikinde delil olarak da göstermektedir. Bilindiği gibi gerek öğrenciler nezdinde, gerekse de öğrenciler nezdinde bu geleneğin en çok bilinen delillendirme formu olarak “*şurada yazılıdır*” ifadesi kullanılmaktadır. Hem bu ifadenin sıradan bir anlamı da yoktur. Zira kişiler, bu ifade üzerinden Müslümanlıklarını sağlama almış olmanın yanında, aynı zamanda hakikat ifade eden bir esere de atıf yapmış olmaktadır.

KAYNAKÇA

Abdulcebbar, Ömer, *Suâlli-Cevaplı Şafî İlmihâli/Takrîb'ül Fıkh eş-Şafîi/Akaid-İbâdât-Muâmelât*, çev. M. Selim Bilge, Ahmet Yalar, Eser Neşriyat, İstanbul 1983.

Aça, Mithat, *Sorulu-Cevaplı Hac ve Umre Rehberi*, Çelik Yayınları, İstanbul ts.

Akgül, Hüseyin, *Dinî Bilgiler/İslâm İlmihâli/İtikad-İbadet-Siyer-Ahlâk*, Semih Ofset, Ankara 1992.

Akseki, Ahmed Hamdi, *Askere Din Kitabı*, DİB Yayınları, Ankara 1982.

.....*Din Dersleri*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1970.

.....*İslâm Dini/İtikad-İbadet-Ahlâk*, Nur Yayınları, Ankara 1982.

.....*Müslümana Büyük İlmihâl*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1971.

.....*Yavrularımıza Din Dersleri*, (1-4), Cumhuriyet Kitabevi, İstanbul 1947.

Aktaş, Haydar, *Din Bilgisi*, İrşad Kitabevi Yayınları, İstanbul 1962.

Akyüz, Vecdi, *Mukayeseli İbadetler İlmihâli*, (1-4), İz Yayınları, İstanbul 1995.

Algül, Hüseyin, *Dini Bilgiler/İslâm İlmihâli-İtikad-İbadet-Siyer-Ahlâk*, Semih Ofset, Ankara 1992.

Algül, Hüseyin-Apaydın, Yunus-Dönmez, İ. Kâfi-Erkâl, Mehmet-Harman, Ö. Faruk-Kılavuz, A. Saim-Uludağ, Süleyman-Yücel, İrfan-Aydın, M. Akif-Bardakoğlu, Ali-Çağrı, Mustafa, *İslâm İlmihâli*, (I-II), TDV Yayınları, İstanbul 1998.

Altunkaya, Mehmet, *İmtihan Rehberi ve Sualli-Cevaplı Cep İlmihâli*, Bahar Yayınevi, İstanbul 1977.

Altuntaş, Halil-Karagöz, İsmail, *Oruç İlmihâli*, DİB Yayınları, Ankara 2008.

Arpağuş, Hatice Kelpetin, "*İlmihal*" md., TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2000.

.....*Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2001.

Arvasi, S. Ahmed, *İlm-i Hâl*, Burak Yayınları, İstanbul 1990.

Aşkar, Mustafa, *Ramazan İlmihâli*, Muradiye Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1998.

Atay, Hüseyin, *İslâm'ın İnanç Esasları*, AÜİF Yayınları, Ankara 1992.

.....*Kur'an'a Göre İman Esasları*, Ajans-Türk Matbaası, Ankara ts.

.....*Kur'an'a Göre İslâm'ın Temel Kuralları*, Gelişim Matbaası, Ankara 1985.

Ateş, Süleyman, *Yeni İslâm İlmihâli*, Kılıç Kitabevi, Ankara 1979.

Aydın, Abdullah, *Tam İzâhlı Büyük İslâm İlmihâli*, Aydın Kitabevi, İstanbul ts.

Aydın, Mehdi, *Kadın İlmihâli*, Gönül Film Müzik Yayınları, İstanbul 2005.

Aydın, Mehmet, *İslâm Dini İlmihâli/İtikad-İbadet-Ahlâk*, Hibaş Yayınları, Konya 1984.

- Bayraktar, Mehmet, *İslâm İbâdet Fenomenolojisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1987.
- Bekki, Niyazi, *Kur'an'daki Gaybî İşaretler-I/Namazın Sayısal Mucizesi*, Nun Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Bektaşoğlu, Şemseddin, *İlmihâl Bilgileri*, (1-2), Semerkand Yayınları, İstanbul 2008.
- Belviranlı, Ali Kemal, *İslâm Prensipleri*, Nedve Yayınları, Konya 1962.
- Beşer, Faruk, *Hanımlara Özel İlmihâl*, Nûn Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Bilgin, Osman, *Pratik İlmihâl/İbadet Hayatımız*, Rehber Yayınları, İstanbul 2010.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslâm İlmihâli*, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1957.
-*Dinî Bilgiler/Sualli-Cevaplı*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul ts.
- Bozgeyik, Burhan, *Hac ve Umre Âdâbı*, Erhan Yayınları, İstanbul 2001.
- Buharî, Ebu Abdullah İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, (I-VIII), Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Büyükkörükçü, Tahir, *Mübarek Ramazan ve Oruç*, Şelale Yayınları, İstanbul ts.
- Can, Mehmet, *Kaynaklı Şafî İlmihâli*, Şefkat Yayınları, İstanbul 2003.
- Cemel, İbrahim, *Müslüman Kadının Fıkıh Kitabı*, Risale Yayınları, İstanbul 1987.
- Comte, Auguste, *Pozitivizm İlmihali*, çev. Peyami Erman, MEGSB Yayınları, İstanbul 1986.
- Çalışkan, Hasan, *Hanımlara İlmihâl*, Serhat Kitabevi, Konya 2012.
- Çelik, Ahmet, *Muvatta Hadisleri*, Konevi Yayınları, Konya 2009.
- Debbağoğlu, Ahmet-Kara, İsmail vd., *Ansiklopedik Büyük İslâm İlmihâli/Akaid-İbadet-Muamelat-Ahlâk*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1979.
- Dehre, Yusuf, *Sorulu Cevaplı İslâm Esaslar*, ty., ts.
- Demircan, Ali Rıza, *Hac ve Umre*, Asır Yayınları, İstanbul 2002.
- Doğru, Mehmet, *Pratik İslâm İlmihâli*, Damla Yayınevi, İstanbul 2010.
- Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle Aile İlmihâli*, Altınoluk Yayınları, İstanbul 2011.
-*Delilleriyle Hac ve Umre*, Erkam Yayınları, İstanbul 2007.
-*Delilleriyle İslâm İlmihâli/İnanç-İbadet-Günlük Hayat*, Erkam Yayınları, İstanbul 1991.
-*Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihâli*, Erkam Yayınları, İstanbul 1993.
- Duman, M. Zeki, *Kur'an-ı Kerim'de Âdâb-ı Muaşeret/Görgü Kuralları*, İpek Basım, İstanbul 2011.
- Duman, Soner, *Ayet ve Hadislerle Şafî İbadet İlmihâli*, Mirac Yayınları, İstanbul 2012.
- Efe, Mehmet, *Mızraksız İlmihâl/Romantik Deneme*, Yerli Yayınları, İstanbul 1992.

Elaldı, Murat, *Çocuklar İçin Din ve Hayat/İlköğretim Okulları İçin Kaynak Kitap*, (1-2), Uludağ Yayınları, İstanbul 2007.

.....*Çocuklar ve Gençler İçin Hayat Rehberi/Modern İlmihâl*, Uludağ Yayınları, İstanbul 2010.

Es-Seyyid, Mecdi Fethi, *Fıkhu's-Sünne li'l-Etfal/Çocuklar İçin İslâm İlmihâli*, çev. Mehmet Odabaşı, Polen Yayınları, İstanbul 2006.

Eşrefoğlu Rûmî, Eş-Şeyh Abdullah b. Eşref bin Muhammed el-Mısırî er-Rûmî el-İznîkî, *Müzekkin Nüfus*, Merve Yayınları, İstanbul 1996.

Gazalî, Ebu Hamid, *Kimya-i Saadet/Mutluluğun Formülü*, (I-II), çev. Ali Arslan, Yeni Şafak Yayınları, İstanbul 2004.

Göka, Erol, *İnanç, İbadetler ve Psikolojimiz*, Yeni Şafak, 18. 05. 2014.

Gökman, Muzaffer, *İslâm Dininin Esasları/Müslümanın Rehber Kitabı*, Bahar Matbaası, İstanbul 1996.

Gül, Ayşe, *Kadın İlmihâli*, Timaş Yayınları, İstanbul 2003.

Güler, İlhami, *'Din'e Yeni Yaklaşımlar*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011.

Gülle, Sıdkı, *Ehl-i Sünnet Ve'l-Cemaât'a Göre İslâm Akaidi ve Haneî Fıkhuına Göre İslâm İlmihâli*, Akpınar Yayınevi, İstanbul 1987.

Güvenç, Halil, *Büyük Şafî İlmihâli*, Yasin Yayınevi, İstanbul ts.

Güran Kemal, *Müslümanın El Kitabı/Her Müslüman İçin Gerekli İlmihâl Bilgileri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Hacı Reşid Paşa, *Dîni Mübînî'l-İslâm*, (1-5), Ergin Kitabevi, İstanbul 1958.

Hac Rehberi, (Kom.), DİB Yayınları, Ankara 1972.

Haçkalı, Abdurrahman, *Muhtasar İslâm İlmihâli*, Başak Yayınları, Bişkek 2008.

Halebî İbrahim Efendi, *Halebî Sağîr/Babadâğî Tercümesi*, sad. İsmail Karakaya, Akçağ Yayınları, Ankara 1983.

Hamanei, Ayetullah Uzma, *Ehl-i Beyt Fıkhuında Oruç ve Hukuku*, Kevser Yayınları, İstanbul ts.

Hambeyoğlu, Ümmühan, *Büyük Kadın İlmihâli*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2001.

Hasan el-Benna, *Müslüman Kızlara*, çev. Muhammed Ammar, Ravza Yayınları, İstanbul 2001.

Hatiboğlu, Burdurlu Mehmed, *Ana Kaynaklara Göre İslâm Dini/Usul ve Tatbikat*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1946.

Hatip, Abdulaziz, *Gençler İçin İmân ve Ahlâk Rehberi*, Sebat Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 2005.

Hatipoğlu, Haydar, *Büyük Şafî İlmihâli*, Mesaj Yayınları, Ankara 1991.

Horosanî, Hacı Şeyh Hüseyin Vahid, *Tam İlmihâl/Tezihü'l-Mesail Risalesi*, Kevser Yayınları, İstanbul 2009.

Işık, Hüseyin Hilmi, *Tam İlmihâl/Seâdet-i Ebediyye*, haz. M. Sıddık Gümüş, Hakikat Kitabevi, İstanbul 2009.

İbn Hanbel, Ahmed, *Müsned*, (I-VI), Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

İbn Yusuf, Şeyh Abdurrahman, *İmâdü'l-İslâm/İslâm'ın Temel Kitabı/Büyük İslâm İlmihâli*, sad. M. Rahmi, Sağlam Yayınları, İstanbul 1990.

İmam Azam Ebû Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, "İmam-ı Azam'ın Beş Eseri" içinde, çev. Mustafa Öz, Kalem Yayıncılık, İstanbul 1981.

İmam Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harac*, çev. Müderris-zâde Muhammed Atâ'ullah Efendi, sad. İsmail Karakaya, Akçağ yayınları, Ankara 1982.

İmam Humeyni, Ayetullah el-Uzma Ruhullah Musavî, *Tam İlmihâl/Risale-i Tezihü'l-Mesail*, Kevser Yayınları, İstanbul 2008.

İmam Mâlik b. Enes, *Muvatta*, (I-II), Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

İskilipli Muhammed Âtîf Hoca, *Yeni İlmihâl/İslâm Yolu*, sad. S. Hüküm, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.

İslamoğlu, Beşir, *Modern İlmihâl/Davranış Bilgisi/İnanç, Metodoloji, İbadet ve Sosyal Hayat Fıkhi*, İlahiyât Yayınları, Ankara 2002.

İslâmoğlu, Mustafa, *Hasan el-Basri'nin Kader Risalesi ve Şerhi*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2012.

Kadı Ebu Şuca', *Delilleriyle Büyük Şafî ilmihâli/Gayet'ul İhtisar ve Tercümesi*, çev. Nizameddin Ersöz, Ravza Yayınları, İstanbul 1998.

Karaduman, Bekir Sıtkı, *Hulasâtü'l-Kur'an ve Hulasâtü'l-İslâm*, (1-3), Kalkan Matbaası, Ankara 2006.

El-Kardâvî, Yusuf, *İslâm Hukukunda Zekât/Fıkhu'z-Zekât*, (1-2), çev. İbrahim Sarmış, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1984.

Karagöz, İsmail-Altuntaş, Halil, *Namaz İlmihâli*, DİB Yayınları, Ankara 2008.

Karaman, Hayrettin, *Aile İlmihâli*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Karataş, Adem, *Gençler İçin İbadet İlmihâli*, Hüner yayınları, Konya 2008.

Kaya, Haydar, *Bektaşî İlmihâli/Kuralları*, Ayyıldız Yayınları, Manisa 1989.

Kaya, İsmail, *İslâm Dini ve İlmihâli/İtikat-İbadet-Hukuk Dua ve Mükellefin Şahsi Hal Bilgileri*, Madve Yayınları, İstanbul 1994.

Kaya, Murat, *Ebedi Yol Haritası İslâm*, Altınoluk Yayınları, İstanbul ts.

Keleş, Ekrem, *Umre Rehberi*, DİB Yayınları, Ankara 2011.

Kerimoğlu, Yusuf, *Emanet ve Ehliyet/İslâm İlmihâli*, (I-II), Ölçü Yayınları, İstanbul 1985.

Keskin, Mehmet, *Büyük Şafii İlmihâli*, Semerkant Yayınları, İstanbul 2005.

.....*Caferi İlmihâli*, DİB Yayınları, Ankara 2010.

.....*Dört Mezhebe Göre İslâm İlmihâli*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2012.

.....*İslâm İlmihâli/İman-İbadetler-Helaller-Haramlar*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2006.

Kılıçoğlu, Kemal, *Ehl-i Beyt Yolu/Alevi İlmihâli*, On İki İmam Yayınları, İstanbul ts.

Kılıoğlu, İsmail, *Ahlâk-Hukuk İlişkisi*, MÜİFY, İstanbul 1988.

Kırbaçoğlu, M. Hayri, *Ahir Zaman İlmihali*, OTTO Yayınları, Ankara 2011.

Kısakürek, Necip Fazıl, *İman ve İslâm Atlası/Şekil-Ruh-Amel-Hikmet*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 1981.

Koca, Ferhat, *İslâm İbadet Esasları*, DİB Yayınları, Ankara 2013.

Konyevî, Seyda Muhammed, *Hanefî ve Şafî Mezheplerine Göre Kadın ve Aile İlmihâli*, Reyhani Yayınları, İstanbul 2011.

Köksal, Mustafa Âsım, *İlmihâl/Müslüman Çocuklarına Din Bilgisi*, Yıldız Matbaası, Ankara 1957.

.....*İslâm İlmihâli*, İrfan Yayınları, İstanbul 1977.

Kösmene, Süleyman, *Kadın İlmihâli*, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 2008.

Kurtulmuş Numan, *Amentü Şerhi/Büyük İlmihâl*, Fatih Yayınevi, İstanbul 1980.

Küçükler, Ali, *İslâmî Hikmet ve Öğütler*, (1-2), Anıl Matbaası, Ankara 2008.

El-Meftûni, Abdulmâbud, *Cep Şafî İlmihâli*, thk. Ali Arslan, İslâmoğlu Yayıncılık, İstanbul 1995.

Mızraklı İlmihâl, haz. M. İsmail Fındıklı, Yasin Yayınevi, İstanbul ts.

Muhammed Ali, Mevlanâ, *İslâm Dini/Kaynaklar-İbadetler-İnançlar*, çev. Ömer Aydın, İşaret Yayınları, İstanbul 2007.

Muhtasar İlmihâl, /Resimli Namaz Hocası, Fazilet Neşriyat, İstanbul 2012.

Mutlu, İsmail, *Günümüzün Meseleleri ve Hikmetleriyle Yeni İslâm İlmihâli*, Yeni Asya Gazetesi Neşriyatı, İstanbul 1992.

Müftüoğlu, Atasoy, *Travmatik Varoluşlar*, Yeni Şafak, 2. 12. 2013.

- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Haccac, *el-Camiu's-Sahîh*, (I-III), Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Oğuz, Muhammed İhsan, *Vesiletünnecat/İslâm İlmihâli*, Oğuz Yayınları, İstanbul 2008.
- Öğüt, M. Cemal, *Kadın İlmihâli*, Huzur Yayınları, İstanbul 2006.
- Öngüt, Ömer, *Kalplerin Anahtarı İslâm İlmihâli*, Hakikat Yayınları, İstanbul 2004.
- Özcan, Mevlüt, *Din Görevlisinin El Kitabı*, Sabır Yayınları, İstanbul 2005.
- Özcan, Yusuf, *Gençlik ve Namaz/Namaz Rehberi*, TÜRDAV Yayınları, İstanbul 1990.
- Öztürk, Hüseyin Emin, *Derviş Dede'nin Dilinden İman Prensipleri*, TDV Yayınları, Ankara 1989.
- Paksu, Mehmed, *Açıklamalı İslâm İlmihâli*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1990.
-*Cep İlmihâli*, Nesil Yayınları, İstanbul 2013.
-*Kadın ve Aile ilmihâli*, Nesil Yayınları, İstanbul 2013.
- Pehlivan, Rauf, *Kaynaklarıyla Büyük Kadın İlmihâli*, Gonca Yayınları, İstanbul 1998.
- Pilavoğlu, Mehmed Kemal, *Din Rehberi*, Pilavoğlu Kitabevi, Ankara ts.
-*Müslüman Çocuğun Din Kitabı*, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara 1964.
-*Müslüman Kızın Din Kitabı*, Çelik Yayınları, İstanbul 1983.
- Polat, Abdülkerim, *İslâm'da Ticaret Hukuku*, Sabah Gazetesi Kültür Yayınları, İstanbul 1977.
- Pratik Hac Bilgileri*, Great Jolly Tur Yayınları, İstanbul ts.
- Ramazan Risâlesi*, Pidosan Kültür Hizmetleri, Ankara 2000.
- Sakallıoğlu, Nazmi Nizami, *Ehlibeyt İlmihâli/İslâm'da İbadet*, Gülbay Yayıncılık, İstanbul 1992.
- Sercan, Fehremez, *Hanefî-Şafîi Mezheplerine Göre Büyük İlmihâl/İmtihan Rehberi/Dini Bilgiler Kılavuzu*, Akaid-Siyer-Ahlâk-İbadet, Esmâ Yayınları, İstanbul 1984.
- Serdaroğlu, Ahmed-İskender, Yakup, *Şafîi İlmihâli*, DİB Yayınları, Ankara 1965.
- Sevinç, Abdullah, *Hanefî ve Şafîi İlmihâline Göre Pratik Dini Bilgiler 1111 Soru Cevap*, Gonca Yayınları, İstanbul 1992.
- Seyyid Ali Zâde, *Şir'atü'l-İslâm Tercemesi*, çev. Naim Erdoğan, Pamuk Yayınları, İstanbul 1972.
- Sezgin, Abdulkadir, *Ramazan ve Oruç Rehberi*, Hürriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul 1986.
- Sezgin, A. Başak, *Gençlik İlmihâli*, Muştu Yayınları, İzmir 2009.

Sofuoğlu, M. Cemal, *İslâm Dini Esasları*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir 1999.

Soymen, Mehmet, *Cep İlmihâli*, DİB Yayınları, Ankara 1979.

.....*Dinî Bilgiler*, DİB Yayınları, Ankara ts.

Sözeri, M. Sabri, *Mehmetçiğe Din Dersleri/İman-İbadet-Ahlâk*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1965.

Şeker, Semih Veysel, *Alevî İslam İlmihâli ve Caferî Mezhebi Fıkhı*, Mert Matbaacılık, İstanbul 1994.

Şentürk, Lütfî-Yazıcı, Seyfettin, *İslâm İlmihâli*, DİB Yayınları, Ankara 2009.

Şimşek, Jale, *Soru ve Cevaplarla Kadın İlmihâli*, Hayat Yayınları, İstanbul 2012.

Eş-Şûrunbilâli, Hasan b. Ammar-Ebu'l-Zeyd el-Şiblî, *Nûr-ul-İzâh Şerhi Merâk-il Felâh/Nûru'l-İzâh ve Tercümesi*, çev. Süleyman Fâhir, thk. Mehmet Emre, Eser Neşriyat, İstanbul 1981.

Tantavi, Ali, *İslâm Dini*, çev. Ömer Dönmez, Pamuk Yayınları, İstanbul 2000.

Temel, Nihat, *Kur'an Aydınlığında Müslümana Yol Haritası*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.

Temel İslâm Bilgileri/İbadetim, edt. M. Emin Özafşar, Recai Doğan, DİB Yayınları, Ankara 2007. *Temel İslâm Bilgileri/İnancım*, edt. M. Emin Özafşar, Recai Doğan, DİB Yayınları, Ankara 2007.

Temel İslâm Bilgileri/Ahlâkım, edt. M. Emin Özafşar, Recai Doğan, DİB Yayınları, Ankara 2007.

Tirmizî, Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, (I-V), Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

Topbaş, Osman Nuri, *Kur'an ve Sünnet İkliminde İslâm İman İbadet*, Erkam Yayınları, İstanbul 2012.

Topçu, Nurettin, *İsyân Ahlakı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006.

Toptaş, Mahmut, *İman Esasları ve İslâm İlmihâli*, İstanbul 1988.

Turan, Ramazan-Günday, İsmail, *Temel Dinî Bilgiler/Sorulu Cevaplı*, Bizim Bahçe Kitapları, İstanbul ts.

Turgut, İhsan, *Tarihte Tatil (Azgelişmişliğin Felsefesi)*, Bilgehan Matbaası, İzmir 1992.

Uca, İsmail Hakkı, *Delil ve Kaynaklarıyla Büyük Kadın İlmihâli*, İpek Yayınları, İstanbul 2003.

Uluşan, Talip, *Kaynaklara Dayalı İlmihâl*, Ankara 2004.

Uyanık, Mevlüt, *İslâm'ın İnanç İlkeleri*, Esin Yayınları, Ankara 1997.

Ünlükül, Abdulmecid, *Dû-Mezhebi (İki Mezheb) Adlı Bir İlmihâl*, İleri Basımevi, Konya 1962.

Varlı, Mustafa, *Hanefî ve Şafîî Mezhebine Göre İslâm İlmihâli*, Vakıf Yayınları, İstanbul 2005.

Yağmur, Abdurrahman, *İbadet Hayatım ve Her Yönüyle Hac*, Rehber Yayınları, İstanbul 2006.

Yavaş, Hasan, *Namaz Kitabı*, Hakikât Kitâbevi, İstanbul 2008.

.....*Rehber İlmihâli*, İstanbul 2009.

Yavuz, Ali Fikri, *Açıklamalı-Muamelatlı İslâm İlmihâli/İslâm Fıkhi ve Hukuku*, Çile Yayınevi, İstanbul 2002.

.....*Geniş İslâm İlmihâli/İslâm Fıkhi ve Hukuku Açıklamalı-Muamelatlı*, Çile Yayınları, İstanbul 1977.

Yazıcı, Seyfettin, *Açıklamalı İbadet Rehberi*, TDV Yayınları, Ankara 2012.

Yıldırım, Muhammed Emin, *Hac ve Umre*, Siyer Yayınları, İstanbul 2011.

Yıldız, Kemal, *Fıkhnın Aydınlığında İbadet ve Hayat*, Semerkand Yayınları, İstanbul 2006.

Yılmaz, Mehmet Selim, *Kurban, Av ve Akika'ya Dair Kaynak Rehber*, Ankara 1997.

Yılmaz, Muttalip, *Namaz Hocası Açıklamalı İslâm İlmihâli*, Gündüz Kitabevi Yayınları, Ankara 2008.

Zihni Efendi, Mehmed, *Büyük İslâm İlmihâli/Nimet-i İslâm*, İslâm Mecmuası Yayınları, İstanbul 1986.